KLASİK FİLOLOJİNİN TEMELLERİ

Giovanni Pascucci

İSTANBUL-1990

"Nuova Biblioteca del Leonardo"serisi, IV
Özgün Başlık "I Fondamenti della Filologia Classica"
Sansoni Editore, Firenze 1972.

ÖNSÖZ

Yetki sahibi dostlarımın çağrısına uyarak ve Yayınevinin iyiniyetle verdiği izne dayanarak, yakında yayınlanmak üzere hazırladığım Latin Edebiyatı Tarihi ile aynı dizide yer alan Yunan Edebiyatı Tarihi eklerindeki bölümlerin genişletilerek bir araya toplandığı bu küçük kitabı okuyucuya sunuyorum. Böylece,Klasik Filolojinin temel sorunlarını, ana çizgileriyle de olsa açık ve belirgin bir şekilde saptadığımı ve onları, bu filolojiyi insan ruhunun vazgeçilmez ihtiyacına ve yüzyılların bilim dalı olarak görme aşamasına henüz ulaşmamakla birlikte bu filolojinin zorunlu kıldığı mesafeyi hızla kapatabilecek koşullara sahip olan ama bu temel sorunlarla ilk defa karşılaşan okuyucu için de yararlı olacağını düşünüyorum.

Floransa, Kasım 1959 *Giovanni Pascucci*

Kitabın yeni baskısı, eskisinden sadece bazı yanılgı ve yanlışların çıkarılmış olması bakımından değil, aynı zamanda yeni bilgilere yer vermesi ve filoloji araştırmalarına yardımcı olacak temel kaynak yayınların gözden geçirildiği başka bir bölümün eklenmiş olmasıyla da ayrılır. Bu ek bölümle çalışmamızı bütün halinde yeniden düzenlemek istedik.

Floransa, Yılbaşı 1962 *Giovanni Pascucci*

BİRİNCİ BÖLÜM

I

ESKİ ÇAĞDA KULLANILAN YAZI ARAÇ-GEREÇLERİ

Kâğıdın yaygın yazı malzemesi olarak kullanılması oldukça yenidir. Çin'de IV. yüzyılda, suya bastırılarak uzun süre bekletilen paçavra hamurundan kâğıt yapımı bilinmekle birlikte işlem Avrupa'da çok sonraları yaygınlaşmış, bu değerli icadın iletilmesi Arapların aracılığıyla olmuştur. Araplar IX. yüzyılda, İspanya'nın fethi sonrasında kâğıdı Avrupa'ya tanıtmışlardır ve ilk kâğıt imalâthaneleri İspanya'da açılmıştır. Buradan da İtalya ve Almanya'ya ulaşmıştır. Eski çağın yavaş ve pahalı yayıncılık yöntemlerine köklü ve olumlu değişiklik getiren baskı işleminin bulunması da kıtamızda kâğıdın yaygınlaşmasına bağlıdır.

Yunanlı ve Romalılar paçavradan yapılmış kâğıt yerine, ihtiyaca göre farklı malzeme kullanmışlardır. Halk kitlelerine hitap eden ve uzun zaman korunması gereken yazılar için, mermer, taş, bronz, kurşun vb. gibi hava şartlarına dayanıklı malzeme gerekmiştir.

Solon yasaları, Aristoteles'e göre (Const. Ath. VII, 1), döner tahta levhalar üzerine kazınarak Atina Krallık stoa'sına yerleştirilmiştir. Ama kişisel ve özel nitelikteki yazılar için daha kullanışlı ve ucuz malzemeye başvurulmuştur. Bunlar arasında ağaç yapraklarından meyve kabuklarına, pişmiş topraktan yapılmış kap kacak parçalarından hayvan derilerine (sürüngen, köpek) kadar çeşitli malzeme, hatta ipek ya da keten kumaşlar bulunmaktadır.

Papyrus: Yazı malzemesi olarak papyrus Mısır'da en eski çağlardan beri kullanılmaktaydı. İskender'in Mısır'ı fethi ve İskenderiye'nin kuruluşuyla Yunan-Roma dünyasına girdi. Ptolemaios'larla Attalos'lar arasındaki savaş papyrus kâğıdı ile, özel işlemlerden sonra çok iyi bir yazı malzemesi haline gelen deri (özellikle koyun derisi) arasında rekabete yol açar. Deri adını, bu sanayinin başlatıldığı yer olan Pergamon (Bergama)'dan alır ve "pergamena (charta)" olarak adlandırılır.

Papyrus, Mısır'da Nil boyunca yetişen bir bitkiden elde ediliyordu. Daha az miktarda Sicilya'da, Anapus çayı kenarlarında

yetiştiriliyordu. Bitkinin üçgen kesitli uzun gövdesinden şeritler halinde ince iç teller alınıyor, bunlar uzunlamasına yan yana bitkinin özünde bulunan yapışkan bir maddeyle birlikte konuyor, üzerlerine, bu defa enlemesine, diğerleri de dizilerek bastırılıyor, güneş altında bırakılıp kurutuluyor, böylece Yunanlıların χάρτης, Latinlerin *charta* dedikleri yazı malzemesi elde ediliyordu. Enine ve boyuna, üstüste yapıştırılan bu kaba malzeme, 10 m. ve daha fazla uzunlukta, 24-40 cm. kalınlıktaki şeritler (τόμόι , tomarlar) halinde kesiliyor, üzerine yazı yazılacak yüzeyi daha az pürüzlü kılacak uygun düzleştirme işlemlerine tabi tutuluyordu. Böylece, birbirinden farklı olan kral kâğıdı (χάρτης βασιλικós) ya da Roma'daki adıyla *augusta charta;* Sais kâğıdı (Nil'in deltasındaki Sais kentinden) ve paket yapmaya yarayan ticari kâğıt (ἐμπορευτικós) elde ediliyordu. Papyrus şeridi üzerinde yazı genelde sütunlar (σελί-δεs) halinde düz yüzey üzerinde, üstteki ince tellerin yazı yönüne paralel olduğu tabakada (ön yüz, *folio recto* ya da *recto*) yer alır. Genellikle sadece bu yüzeye yazılırdı ancak, özel nitelikteki belgeler ya da çok sık olmamakla birlikte edebi metinler söz konusu olduğunda tasarruf amacıyla arka yüzün (*folio verso* ya da *verso*) de kullanıldığı görülür. Aristoteles 'in *Politeia*'sının Londra papyrus'unda olduğu gibi. I. yüzyıldan başlayarak da, kâğıt tasarrufu için papyrus, kullanılmamış bölüm bırakılmaksızın ve yazı her bir sayfanın ardarda *recto* ve *verso*'sunu kaplayacak şekilde, günümüz kitaplarında olduğu gibi fasiküller ya da beşli formalar halinde kesilmiştir.

Papyrus üzerine, is, katran ve su karışımından yapılmış bir mürekkebe batırılan ucu sivriltilmiş bir kamış kalemle (κάλαμos) yazılıyordu. Yerine başka bir yazı işareti (*litura*) yazılacak ya da bütünüyle silinecek yerler için de ıslak bir sünger kullanılıyordu.

Papyrus genelde sert bir çubuk (ὀμφαλós) etrafına sarılır, yazı yazmak ya da okumak gerektiğinde açılırdı. Hiç de elverişli olmayan bu yöntem, o çağda insanların, neden metni doğrudan okumaktansa belleklerine başvurmayı tercih ettiklerini açıklar. Papyrus tomarı yıpranma ve bozulma tehlikeleriyle karşı karşıyaydı.; şöyle ki, nemli bir yerde saklandığında küfleniyor, yazısı soluyor, biçimini yitiriyor ve sarıp tekrar açmak yapısına zarar verebiliyor-

du. Böceklerden korumak için tomara sarı ve parlak bir görünüş veren sedir yağı sürülüyor, ender hallerde işlenmiş ince koyun ya da kuzu derisinden yapılmış bir kılıfa konuyor ya da güzel kokulu tahta kutularda saklanıyordu.

Yazı genelde, kelimeler birbirinden ayrılmaksızın ve ayrım (spiritus ve vurgu) ya da noktalama işaretleri kullanılmaksızın yazılırdı. Bu işaretler bazen kullanıldıklarında da okuyucuyu yanlış anlamalara karşı uyarırlar. Örneğin, diaeresis çoğu zaman, sesli harfle biten bir kelime ile yine sesli harfle başlayan kelime arasına, okuyucunun iki kelimeyi ayırt etmesi için konur. Noktalama işaretleri arasında sadece paragraphos kullanılır. Bu da yazının iki satırı arasındaki kısa bir çizgiden ibarettir ve metinde bir ayrım ya da aralık bulunduğunu bildirir. Özellikle belgesel nitelik taşıyan papyrus'larda çok sayıda kısıtlama kullanılmıştır. Bu papyrus'ların aralarında sabit bir benzerlik bulunması, kendiliğinden oluşan bu kullanımı haklı gösterir. Şiir metinleri içeren edebi papyrus'lar dize dize sıralanırlar, her bir dizenin başında başlangıca dönerler (hexameter, elegia distichon'ları, epodos, üç ölçülü iambus'lar ve dört ölçülü anapaestus'lar böyledir); ama lyrica'da -bunlarda müzik işaretlemelerle birlikte ritm anlamı da yitirilmiştir- kesintisiz yazı kullanılıyor, en çok Bizanslı Aristophanes'in buluşu olan colon'lara bölme ölçütü temel alınıyordu.

Mısır Papyrus'ları: Günümüze ulaşan gerek edebi (yani teoloji, edebiyat, bilim gibi bilgi içeren yazılar) gerekse belgesel (kamu ya da özel kişiye ait yazılar) papyrus'lar sınırlı alanlarda bulunmuşlardır. Onların korunması için temel koşul, önce de söylendiği gibi iklimin mutlak kuruluğudur. Bu yüzden Mısır bu değerli hazinelerin en zengin kaynağıdır. Yunan-Roma çağında, görkemli bitki örtüsünü, bıraktığı verimli çökeltilere borçlu olduğu Nil'in belli zamanlardaki taşkınlarıyla kaplanan alanı arttırmaya yönelik sulama ve bataklık kurutma çalışmalarının Mısır toprağının bir bölümünü aşırı kuruluktan kurtarıldığı bilinir. Ama IV. yüzyıldan başlayarak bu çalışmalar ihmal edildi, nehir artık kanallara su göndermedi, kurak ve kumlu çöl bir zamanlar tarım ve yaşamın yeşerdiği alanları yeniden ele geçirdi. Modern çağın arkeologları çöl kumunun oluşturduğu tabakayı kaldırarak evleri, taşkınlar ve göller üzerinde bir çok küçük adalar halinde kalabilecek şekilde toprak yığmaları üzerinde inşa edilmiş kent ve köy ka-

lıntıları ortaya çıkardılar. Böylelikle bu merkezler o zamanki kuru hava koşullarını koruyabilmiş; insanların çölün fethi sırasında kaçarak terkettikleri ev eşyaları olduğu gibi yeniden ortaya çıkarılabilmiştir.

Bu eşyalar arasında bizim için değerli olanlar, bir topluluk ya da bireyin antik ve en yaygın anılarını, bir dönemin beğeni ve edebi ilgi alanlarını günümüze ileterek zamanın yaşam ve kültürünün en güvenli belgelerini sunan papyrus parçalarıdır. Mısır'da papyrus'ların bulunabileceği yerler ya kamu binaları ve konut kalıntıları -yani diğer eşyalar yanında papyrus'ların da terkedildiği yerler- ya da genellikle artıkların, bunlar arasında işe yaramaz olarak kabul edilen kâğıtların atıldığı kamu çöplükleridir (Arapların "Kiman" dedikleri tumulus'lar). Papyrus'lar ayrıca mezarlarda, ya ölü eşyası (örneğin, Timotheos'un "Persler"ini içeren papyrus Memphis yakınlarındaki Busiris mezarında ortaya çıkarılmıştır) ya da mumyaların hazırlanmasında kaplama ve dolgu maddesi olarak bulunabilirler. Birinci çağlayandan Delta'ya kadar Nil vadisinin dış çöl alanlarında ve Yunan-Roma dönemine göre şimdi yarıdan fazlası çöl haline gelen Fayum bölgesinde (Eski Arsinoe'nin karşılığıdır), her tür eşyasıyla birlikte terkedilmiş köy ve kent sayısı oldukça fazladır. Buna karşılık Delta bölgesinde eskiçağdan günümüze kadar değişmeden kalan nemli hava koşulları, ne halkı oturdukları yerleri terketmeye zorlamış ne de papyrus'ların korunmasına izin vermişlerdir.

Ön Asya Papyrusları: Ön Asya'nın ortasında bulunan ve Asurlarca kurulup Seleukos'lar tarafından Europos adıyla koloni haline getirilen Duras kenti, yukarı ve orta Mısır'daki koşullara sahiptir. Fransız ve Amerikan kazı ekiplerince 1921'de keşfedilen kentte, bir bölümünü Roma karargâhından kalan Latin papyrus'larının oluşturduğu değerli papyrus malzemesi bulunmuştur. Bunların büyük bir bölümü hâlâ yayınlanmamıştır.

Herculaneum Papyrus'ları: Yunan ve Latin papyrus'ları için değerli bir başka kaynak, 79 yılında Vesuvius'un püskürttüğü lavlarla yok olan Herculaneum kentinde XVIII. yüzyıl ortalarında yapılan kazılarla ortaya çıkan papyrus'lardır. Bunların korunmasında etken olan şartlar, kentin lavlarla örtülmesi sırasındaki tam ya da kısmi kömürleşme süresinde aranmalıdır. Kimyasal işlemler yo-

luyla, Caesar'un kayınpederi ve Epikurosçu filozof Gadaralı Philodemos'un koruyucusu L. Calpurnius Piso Caeso'ya ait olduğu sanılan yaklaşık iki bin papyrus'un küçük bir bölümü incelenip yorumlanabilmiştir. Bunların hemen tamamı Epikuros ve öğrencisi Philodemos'un yazılarından oluşmaktadır; Latin papyrus'u azdır, en kapsamlısı, Actium savaşı üzerine yazılmış yazarı bilinmeyen yetmiş hexameter'lik bir şiirdir.

Papyrus Bilimi: Belgesel ve edebi nitelikli Papyrus sayısının gittikçe artması sonucu, bu malzemenin tasvir, açıklama, yorum ve toplanması -Avrupa ve Amerika'nın bütün kültür ülkelerinde yer alan süreli yayınlarda- görevini üstlenen bir eskiçağ yardımcı bilimi, papyrus bilimi doğmuştur. Bu bilimin ilgi alanı sadece edebiyatla sınırlı kalmaz (edebi papyruslar, bu malzemenin belgelediği geniş alanın sadece bir bölümüdür), belirli eleştirel ölçütlerle sınırlandırılmış olarak eylem alanını, siyasi tarihten hukuğa, eyalet yönetim ve ekonomisinden gelenek-görenek ve din tarihine kadar eskiçağın bütün dallarına yayar. Bütün doğu eyaletleri arasında Mısır'ın, Hellen ve Roma dünyasında, en etraflı şekilde tanınmış olması bu belgesel papyrus'ların değerli katkısıyla mümkün olmuştur.

Ancak biz, filolojiye hizmeti açısından dikkatimizi daha çok, Yunan edebiyatının tanınması ve incelenmesine yarayan edebi papyrus'ların keşfiyle gelen yeni katkılara yöneltmek durumundayız. Yaklaşık üç bin parçanın toplandığı bir edebi papyrus'lar listesi (1922 yılına kadar) OLDFATHER, *Greek literary texts*, 1923 tarafından yayımlanmıştır; 1940 yılına kadarki yeni keşifleri içeren L. GIABBANI, *Testi letterari di provenienza egiziana*, 1947 yerini, şimdi daha eksiksiz ve yeni olan ROGER A. PACK, *The Greek and Latin literary texts from Graeco-roman Egypt*, 1952'ye bırakmıştır.

Yunan papyrus bilimi, İ.Ö. IV. yüzyıldan (en eski edebi papyrus metni, Timotheos'un "Persler"idir ve şairden bir yüzyıl sonrasına aittir) VIII. yüzyıla kadar olmak üzere on iki yüzyıllık dönemi kapsar.

Bu kronolojide üst sınır üzerinde özellikle ısrar etmek gerekir. Kitaplıklarımızda saklanan en eski codex'ler IV. yüzyıldan önceki tarihe ulaşmazken ve eserlerin büyük bir bölümü Bizans dönemi (IX. ve X. yüzyıl elyazmaları; çoğu da XIV. ve XV. yüzyıl

humanizm dönemi elyazmaları aracılığıyla iletilmişken papyrus'lar çok daha eski, yani eserlerin kaybolmuş orijinallerinin çağına oldukça yakın bir traditio sunarlr. Bu kopma, sadece Timotheos'un "Persler"i ve biyografi yazarı olan ve yaşadığı tarihten sadece bir yüzyıl, hatta daha az bir süre farkla İ.Ö. II. yüzyıla ait bir papyrus'la parça halinde korunmuş olan peripateticus Satyros'un "Euripides'in Yaşamı" için en az değerdedir. Ama hiatus'un daha duyarlı olduğu yerde de papyrus traditio'su, paleografik traditio'ya göre daha yararlı kanıtlar sunar. Böylece Homeros'un en eski papyrus'ları, sınırlı bir genişlikte olsalar bile, İskenderiye gramercilerinin eleştirel incelemelerinden daha eski bir traditio'ya sahiptirler ve İ.Ö. II. yüzyıldan sonraki döneme ait olanlar da -ki sayıca daha fazladırlar- metin kuruluşunda o gramercilerin izlediği yöntemlerin doğrulanmasını mümkün kılarlar. Ayrıca, papyrus'tan oluşmayan örnekleriyle Yunan edebiyatı eserlerinin korunması, büyük bir bölümünde, son imparatorluk çağının, ara yüzyıllarının ya da humanizm ve rönesansın eğilim, beğeni ve önyargılarının belirlendiği bilinçli bir seçimle saptanmışken, edebi metin içeren papyrus'ların bulunuşu, bizi keyfi düzenlemelere bulaşmamış yer ve zamanlara götürür; Hellen ve Attica kültürünün hâla canlı ve güncel beğenilerini yakalamamıza izin verir ve ön yargılı dışlama işlemlerine henüz maruz kalmamış bütün bir Yunan edebiyatı ürünlerinin keşfedilebileceği umudunu doğurur. Buna, eskiçağ kültürünün etkisine en açık alanlardan birinde, hatta bir dönemden sonra en ünlü merkezin oluştuğu yerde bu kültürün tarihi açısından papyrus'ların önemi de eklenmelidir. Burada, bu yüzyılların edebi yönelimleri hakkında ipuçları beklenmekte, sözgelimi, Homeros'un en çok okunan ve sevilen yazar, Euripides'in tercih edilen trajedi yazarı olduğu, Menandros'un Aristophanes'ten daha çok tanındığı ve Plato'nun üzerinde en çok çalışılan düşünür olduğuna ilişkin varsayımlarımız doğrulanabilmektedir.

Bu edebi papyrus'lardan bazıları (Bakkhylides'in Londra yazması, Pindaros'un Oxyrrhynkhos *Paianes* yazması, Satyros'un "Euripides'in Hayatı", belki de uzman amanuensis'lerin elinden çıkan lüks baskılı güzel yazıyla yazılmışlardır. Diğerleri (Euripides'e ait Telephos'un Milano yazması gibi) yerel araştırmacıların kendi kullanımına yönelik olarak yazılmış ya da kopya edilmiş olabilirler. Papyrus'ların büyük bir bölümü de okul kullanımına aittir ve bunlar yazı alıştırmaları, yazdırılan parçalar ya da antoloji

parçalarından ibarettirler. Homeros'un düzyazı paraphrasis'leri (açıklamalar) ve Latin metinlerinin (özellikle Vergilius) Yunan ya da Mısır'da kullanılan dildeki karşılıkları özellikle kayda değer niteliktedir. Bu papyrus'lar, Mısır'daki eğitim koşulları ve eski okul yöntemleri hakkında hiçbir kaynağın sunamayacağı bilgiler verirler.

Pergamena (Pergamum Kâğıdı) : Mısır'ın, papyrus'un yurtdışına çıkarılmasını yasaklaması sonucu Pergamum (Bergama)'da II. yüzyılda, koyun derisini özel işlemlerden geçirip yazı malzemesi olarak kullanma yoluna gidildiği daha önce belirtilmişti. Burada hammaddelerin ve işçiliğin artan maliyeti pergamena (*membrana*)'nın sadece bir tarafına yazılması yoluyla kullanıldığı çubuk etrafına sarılı şeritler halinde değil (ama pergamena tomarları eskiçağda özellikle çok uzun olmayan metinlerde her zaman kullanılmıştır) aynı zamanda, eskiçağ kitabına günümüzdeki kitap görünümüne çok benzer bir görünüm veren, tahta kapaklarla korunmuş, birbiriyle birleştirilmiş ve dikilmiş kesik ve bükülü yapraklar (dört bölümden oluşuyorsa quaternio, τετράδια) halinde de kullanılmasını gerektirmiştir. Böylece gerek derinin dış yüzeyi karşılığı olan pürtüklü yüzeye, gerekse içteki etli bölümün karşılığı olan düz yüzeye yazı yazılabiliyordu. Bu yüzeyler de kendi aralarında karşı karşıya sıralanacak şekilde katlanıyorlardı.

Pergamena'dan yapılmış bu kitapların belirttiği "codex" terimi, içte yer alan sayfaları koruma amacına yönelik tahta levhaların Yunan-Roma dünyasında oldukça yaygın olan kısa not niteliğindeki yazıların yer aldığı üzerine balmumu sürülmüş levhalardan miras kalan kapak işlevinden kaynaklanır. Ayrıca, İmparatorluğun geç döneminde imparatorluk kararnameleri tahta koruma öğeleri (*caudex* ya da *codex* = tahta ya da tahta levha) bulunan pergamena sayfaları halinde yayımlandığından, özel ya da resmi kararname derlemeleri, sonra da bütün hukuk kuralları derlemeleri antonomasia yoluyla "codex" adını aldılar. Ama görüldüğü gibi başlangıçta tahtanın egemen olduğu (balmumlu levhalarda olduğu gibi) ya da tahtanın özel koruma işlevi taşıdığı (codex'te olduğu gibi) özel bir yazı malzemesine işaret eden bu terim derhal bir anlam değişikliğine uğramıştır.

Codex'lerle yazı, bütün bir sayfa ya da iki sütun (ender ola-

rak ikiden fazla) üzerinde düzenlenirdi. Bunlarda kelimeler aralıksız olarak ard arda yazılır, özellikle küçük harflerin kullanıldığı codex'lerde, bağlama, kısaltma ve tachygraphia'dan yararlanılır; genelde ayırma ve noktalama işaretleri bulunmaz. Ama uncialis yazıdan küçük harfe geçildiğinde kelimelere gerekli spiritus ve vurgu işaretleri koymaya gittikçe artan bir özen gösterilir. Düzeltmeler de, çıkartılacak ya da değiştirilecek kelimelerin metinden kazılması (*rasura*) yoluyla yapılıyordu.

Malzemeden tasarruf etmek amacıyla codex'ler bazen kazınarak eski bir yazı üzerine yenisi yazılıyordu (βιβλίον παλίμψηστον, *codex rescriptus*, palimpsestos). Bu palimpsestos'lar arasında en ünlüleri, Euripides'in palimpsestos'u (X. yüzyıla ait, XII. yüzyılda yeniden yazılmış) ile Arkhimedes'in her ikisi de Kudüs'te ortaya çıkarılan "Yüzer Cisimler Üstüne"si ve "Teorem Yöntemi"dir.

Günümüze ulaşan en eski pargamena codex'leri, IV. yüzyıla ait olan Sinaiticus ve Vaticanus (İncilin baskısı) codex'leridir; Homeros'un Ambrosianus ve Dio Cassius'un Vaticanus codex'leri belki de bir sonraki yüzyıla aittir. Demek ki papyrus iyi bilinen bir yazı malzemesi olarak kullanıldığı zamanlarda pergamena kâğıdı rekabet alanına girmiş olmalıydı. Mısır dahi Società Italiana di Firenze (Floransa İtalyan Derneği) papyrus'ları arasında bulunan Gaius'un pergamena'larının da kanıtlandığı gibi, bu rekabetten uzak kalmadı. Papyrus IX. yüzyıldan başlayarak sadece Mısır'da kullanıldı, Bizans ve batı dünyasının diğer bölgelerinde artık kesinlikle membrana kullanımı üstün geldi.

Başka Yazı Malzemeleri: Papyrus'la birlikte yazı malzemesi olarak ὄστρακα, anfora ve büyük kap parçaları da kullanıldı. Bunların dışbükey yüzleri makbuz, kısa sözler, Floransa koleksiyonundaki Sappho parçası gibi bazen de edebi metinlerin yazılmasında kullanılıyordu. Bu ostrakon'lardan eskiçağ dünyasının değişik bölgelerinde çok sayıda bulunmuştur. İyi bilinen ostrakismos yaptırımı sonucu siyasi sebeplerle sürgüne mahkûm edilen ünlü Atinalıların (örneğin Temishokles) adlarını taşıyan ostrakon'lar bir yana, Mısır'da yapılan kazılarda, bu bölgenin Roma işgalinden önceki ve işgal sırasındaki ekonomik koşullarını belirleme açısından önem taşıyan çok sayıda ostrakon bulunmuştur.

Son olarak, büyük bir bölümü yine Mısır'da bulunan üzerine sözleşmeler, çeşitli beyanlar, ilânlar (özellikle doğum ilânları) yazılı balmumlu tahta levhalar ile Pompei'de L. Cecilius Iucundus'un evinde bulunmuş olan örnekler kayda değer niteliktedirler.

Yazı malzemelerinin çeşitliliğine rağmen, üzerine yazı yazılacak malzemenin sağlanmasındaki güçlük ve maliyetin yüksek oluşu sebebiyle, ki bunlar da bütün ekonomik olgularda olduğu gibi birbirlerine bağlıdır, eskiçağ, günümüze göre haklı olarak "kâğıdı az çağ" adıyla anılır.

II

METİNLERİN İLETİLMESİ VE ÖZGÜN METNE MÜMKÜN OLDUĞU KADAR SADIK KALARAK ELEŞTİREL BASKI YOLUYLA YENİDEN KURULMASI

Ne Yunan ne Latin hiçbir klasik eser yazarının kendi eliyle yazılmış yazmasına, ne de bunun düzeltilmiş kopyasına sahip değiliz. Elimizdeki metinler, orjinalinden, doğruluğu kuşkuyla karşılanabilecek sayısız ara kopyalar yoluyla elde edilmişlerdir. Bir yazının kaybolan orjinaline, yani yazarının özyazısına en yakın bir benzerini yeniden kurmak da metin eleştirisinin görevidir (*constitutio textus*). Batıda, yani Latin dünyasında, kuşku duyulmayacak şekilde yazarın eliyle yazılmış ilk eserler, Petrarca'nın bazı yazıları, Doğuda, yani Bizans'ta da Aphroditopolisli şair Dioskoros'un carmen'lerini içeren papyrustaki yazarın kendi elyazmasıdır (VI. yüzyıl).

Metnin yeniden kurulmasında yararlanılabilecek malzemenin tamamı "traditio"yu oluşturur. Bunun, metnin iletildiği elyazması, codex ya da basılı yayımlarından oluşan bölümü "dolaysız traditio" başka yazarlar tarafından verilen (adsız ya da yazarın adıyla birlikte) eski alıntılar eserin başka bir dildeki çevirisi, taklidi ya da iması "dolaylı traditio" olarak adlandırılır. Herşeyden önce bu dolaysız ve dolaylı traditio aranmalı ve toplanmalıdır. Teoride en yararlı şey, metnin ulaştığı bütün materyali toplamak olurdu ama uygulamada değişik sebeplerle (kitaplıkların eksik taranması, özel koleksiyonlara ulaşılamaması, eserlerin takma ad taşıması, codex'lerin baş bölünmelerinin bulunmayışı vb.) ortaya çıkan güçlükler bunun gerçekleşmesini imkânsız kılmaktadır.

"Recensio" için hazırlık çalışmaları: En kolay ama aynı zamanda en umutsuz durum, boşluk ve yanlışlarla bozulmuş ya da parçalanmış (*crux*) tek bir codex'ten, yani tek bir örnekten (*codex unicus*) oluşan ve yeniden kurulmasında belirsizlikler doğuran traditio'nun bulunduğu durumdur.

Oysa, metnin yeniden kurulmasına yarayacak kaynak sayısı çoksa, yani traditio yaygınsa, toplanan malzemenin eleştirel bir

elemesi yapılır ve böylece "recensio" için ilk çalışma başlatılır. Önce, karşılaştırma öğesi (collatio örneği) olarak bir yayın ya da yazma kopyası alınır; sonra bu metinde toplanan bütün örnekler, kanıtlar karşılaştırılır ve herbirinde görülen farklı okumalar işaretlenir. Burada en doğru iş, bu çalışmayı bütün kaynaklar ve eserin tamamı için de tekrarlamak olurdu ama zaman ve çalışmadan tasarruf amacıyla, yeterince geniş kapsamlı örneklerle de yetinilebilir.

Collatio, bir yazmanın sureti çıkarılarak korunmuş başka bir yazmadan gelme olduğunu gösterdiğinde, birincinin yararsız bir kopyası olan ikinci yazmayı bir tarafa bırakmak gerekir. Bir yazmanın diğer bir yazmadan geldiğini doğrulamaya yarayan ölçüt yazmanın (yani varsayılan kopyanın) bütün yanlışlarının diğerinkilerle (yani varsayılan orjinal) aynı olması, fazladan bir de kendi yanlışını bulundurmasıdır; çünkü çok yeni yayınlarda da hatta yazarınca hazırlanan eserlerde, ihmal ya da kusurlu dizgi sonucu yanlışlar görülebilmektedir. Ama dış şartlar, yazmanın diğerine bağlılığını yine mutlak bir güvenle ve daha hızlı bir uygulamayla kanıtlanmasını sağlarlar. Örneğin, varsayılan bir orjinal yazmada zarar izleri (delikler, lekeler) varsa ve bunların karşılığı olan yerlerde varsayılan kopyada kelimeler yazılmamışsa, metin anlaşılmaz halde ya da iyi kötü anlam verilmeye çalışmışsa, bağımlılık kanıtlanmıştır (pencere ölçütü). Bir kanıt da, anlamı tam olarak vermeyen (kasıtlı olmayacak şekilde) ya da bir homoiteleutos'un yol açmadığı (raslantısal olmayacak şeklde) orjinal metindeki bir tam satırın varsayılan kopyada atlanmasıdır.

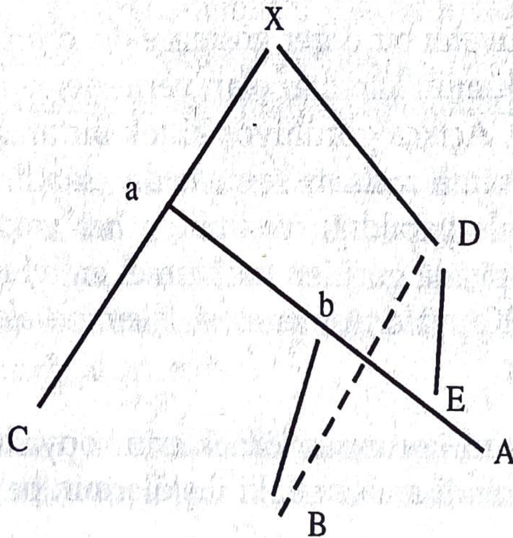
Oldukça güvenli bir diğer gösterge de, orjinalde yanlış anlaşılabilecek bir bölümün karşılığı olan yerlerde, kopyada bulunabilecek yanlışlardır. Açıkça görülüyor ki tek bir araştırmayla yetinilemez, çünkü aksama raslantı sonucu da olabilir. Diğer taraftan okunuşun tahminle yapıldığı düşünülen her vakada orjinalle kıyaslandığında kopyada görülen muhtemel en iyi okunuşlar hiçbir şey kanıtlamaz. Kopyaların elenmesi işlemine *eleminatio codicum descriptorum* denir.

Bundan sonra, korunmuş örneklerin kopyaları olmadığı bilinen yazmaların kendi aralarındaki ilişkilerinin belirlenmesine ge-

çilir. Gruplandırma, ilk okunuşların değil, yanlışların uyuşması esas alınarak yapılır. Çünkü, ilk okunuş, orjinalde bulunduğundan traditio'nun belirli dallarında birbirinden bağımsız olarak korunmuş olabilir. Buna karşılık bazı tür yanlışların farklı yazmalarda birbirinden ayrı olarak üretilmeleri mümkün değildir.

Dışa bağlı nitelikli başka herhangi bir ölçüt bu değerlendirmeye girmez. Örneğin, yazmaların yaşı, genelde inanıldığı gibi "traditio'nun örnekleri ne kadar eskiye dayanırsa, inanırlığı o kadar artar" sonucuna ulaştıracak bir öğe değildir. Bir örneğin yeniliği, onun zamanla bozulduğu yargısında bulunmayı gerektirmez (*recentiores non deteriores*). Çünkü ne yeni bir traditio'yu biçimsizleştirebilecek muhtemel değişiklikler, ne de orjinal metin ile korunmuş codex arasındaki daha fazla bir halka sayısı (ki aynı zamanda daha fazla yanlış fırsatı sunar), daha eski codex'lerin naklettiği traditio ya da bu traditio'ya göre farklı olan bir tradito tek örnek olarak kaldığında, bir humanist elyazmasının ya da baskı bir eserin eşsiz değerini düşüremezler.

Traditio'nun çok geniş olmadığı ve metnin mekanik kopya yoluyla nakledildiği zamanlarda, yazmalar arasındaki bağlar, bir tür soyağacı (stemma) yoluyla gösterilebilir. Soyağacında harfler (siglae, genellikle yazmaların korunduğu kitaplık ya da kent adlarının baş harfleridirler, büyük harfle yazılırlar), elyazma ya da elyazma gruplarını temsil ederler. Verdiğimiz örnekte bu durum sözkonusudur.

Eğer ABC belirli bazı ortak yanlışlara sahipse, D (ve E)'de bu yanlışlar bulunmuyorsa bunlar, D (ve E)'ye göre bir aile oluştururlar. Şöyle: a.A ve B bu yanlışların dışında başka ortak yanlışlar bulunduruyorsa, bu yanlışlar sadece D (ve E)'de değil, aynı zamanda C'de de bulunuyorsa, A ve B, C'ye göre bir alt aile ya da sınıf oluşturur; b.E, doğrudan D'ye bağlıdır. Çünkü D'nin bütün yanlışları yanında kendi yanlışlarına da sahiptir; onu, korunmuş yazma D'nin tıpatıp benzeri olarak eleyeceğiz. Eğer x ile, bütün dolaysız traditio'da, ortak olan ve bu traditio'nun sonraki kollarının her birinden önce gelen arkhetypon'u yani kaybolmuş codex'i; a ve b ile de traditio'nun bir o kadar kolunun ulaştığı kaybolmuş codex'ler temsil edilirse, x'in her bir okunuşu, C ve D ya da AB ve D (b D) hatta B ve D ya da A ve D ile uyuşan yani, iki codex ailesinin (a ve D) herhangi bir temsilcisinin özel okunuşlarıyla rastlaşan örneklerine sahip olacaktır.

İki aileden biri, diğerine karşı olarak kendi yolunda ilerlediğinde, yani CAB, D'ye karşı uyuştuğunda ya da yazmalardan her biri kendi okunuşlarına sahip olduğunda bazı kuşkular belirir. Bunlar da, sadece iç ölçütlere başvurularak çözülebilirler. Bu aşamada recensio'ya geçilir; x'in, yani arkhetypon'un okunuşunun belirlenmesi ve bu okunuşa ulaştıran işlemlere "recensio" adı verilir. Bu belirlemenin, iç ölçütlere gerek duymaksızın, sadece yazmaların raslaşmasıyla mümkün olduğu durumda "kapalı recensio" tersi durumda "açık recensio" söz konusudur.

Recensio: Codex'ler arasındaki ilişkilerin böyle basit ve açık olduğu duruma ender olarak rastlanır. Deneyim, bir metnin naklinin böyle mekanik yol izlemediğini gösterir. Daha amanuensis'ler, metnin suretini çıkarırken anlamını da kavrayabiliyorlarsa, onu güzelleştirmeye çalışıyorlardı. Mekanik transkripsiyon sadece zor metinler ya da yorumu zor metinler için geçerliydi. Böylece, yazmalar arasındaki ilişkileri saptamada en emin ölçütün dayandığı traditio'daki bozulmalar, yanlış ya da doğru olabilen tahminlerle gözlenebilir. Ayrıca, kopyanın yazılması sırasında örneğin, farklı traditio'ya ait başka bir örnekle karşılaştırılması alışkanlığı eskiçağ bilginleri ve humanistlerin uygulama alanına girer ama bu da gü-

nümüzdekinden farklıdır. Çünkü amanuensis'ler ne iki traditio'nun kanıtını taşıyan iki yazmayı göz önünde bulundurarak bu iki traditio arasındaki farkları sistemli olarak izleme görevini üstlenmek, (örneğin, E'nin kopyasını çıkaran, D'nin transkripsiyonunu yaparken, D'nin B ile collatio'su yoluyla olduğunu belirttiği kenar ya da satır arası variante'ları metne dahil etmiş olabilir; D ve B'nin tahrip edilmesi ya da yitirilmesi halinde, E'nin diğer iki grupla olan ilişkisi karanlıkta kalacaktır, çünkü E, D ile B'nin, tamamı olmasa bile özel okunuşlarını sunar), ne yararlanılan kaynakların ne de transkripsiyonu yapılmış örnekten doğrudan iletilen (contaminatio) okunuşların yerini alan tek tek kaynaklardan gelen okunuşların muhasebesini yapmak alışkanlığındadırlar.

Çoğu zaman, eskiçağ bilgin ya da humanistleri eliyle, farklı traditio'dan kaynaklanan okunuşlara, tahmin ürünü oldukları belirtilmeksizin yakıştırmalar yani iletilen okunuşların yerini alan isabetli ya da isabetsiz tahminler eklenmiş, bilgin bunlarla gerek bozuk bir yeri onarmak gerekse metni güzelleştirmek amacıyla belgelenmiş olana bağlı kalma ölçütünü terkederek kendi beğenisi ya da keyfi yolunda hareket etmiştir. Bu şekilde değiştirilen codex'ler interpolatio'ya uğramışlardır ama tahminler yanında, geri kalan traditio'da bulunmayan katıksız okunuşlar bulundurabileceğinden bu codex'ler gözardı edilemezler. Daha yeni codex'ler çoğu zaman interpolatio'ya maruz kalmışlardır ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi bu iki sebeple bunları da metnin yeniden kurulmasında a priori saf dışı bırakmak gerekmez.

Bu durumda, stemma codicum'un dökümü bazen çok zor, bazen de imkânsızdır (dolaysız geçişi simgeleyen düz çizgileri kesen noktalı çizgiler, başka kaynaklarla olan contaminatio'ya işaret ederler). En çok her bir codex'in kökenini göz önüne alarak akrabalık ilişkilerinin saptanabildiği bazı ortaçağ Latin elyazmalarında olduğu gibi, özellikle de büyük değer taşıyan coğrafi belirlemelerin bulunduğu hallerde, yeterli bir güvenirlilikle sadece her bir aile içindeki kalıtımsal bağlar saptanabilir. Nitekim, aynı yazıcı bölgeye ait olan ya da aralarında bağlantı bulunan manastırlardan gelen elyazmaları ortak bir kaynağa ait olabilirler.

"Açık recensio" için özel ölçütler: Söylediklerimizin sonucu olarak, interpolatio'ya uğramış codex'ler söz konusu olduğunda re-

censio açıktır. Buradan da iç ölçütlerin yardımına, yani yazarın *usus seribendi*'sine ve *lectio difficilior*'a baş vurma gereği doğar. İki okunuş arasında yapılacak seçimde, yazarın gramer, üslup, ritm, söyleyiş ve vezin alışkanlıklarına en yakın olan tercih edilir (bu da, yazarın dil ve üslubunda değişme olmadığı zaman geçerlidir ve ender de olsa, yazarın bilinçli olarak değişiklik yapma ihtimali hesaba katılmaz, bu yüzden bu ilkeyi katı mekanik bir ölçütle uygulamamalı, ama yoruma ağırlık veren bir deneyim ve beğeni güvenirliği ile çalışılmalıdır). İki okunuş arasındaki seçimde daha zor olan (yani yorumu daha fazla çaba gerektiren) daha özgün olma ihtimaline sahiptir, çünkü bütün metinler traditio süresince kabalaşma ve bayağılaşma eğilimi gösterdiklerinden kolay ve basit bir okunuştan daha zor ve karmaşık bir okunuşa geçişi anlamak zordur, ama bunun tersi bir oluşumun gerçekleşmesi a priori muhtemeldir. Görüldüğü gibi böyle ölçütler doğaları gereği aralarında karşıtlık arz ederler ve yayımcı tarafından, elverişsizlikleri eleme ya da hafifletmeye yönelik esnek bir tutum, ılımlı ve bilgili bir uygulama gerektirir.

"Kapalı recensio": Dolaysız traditio, genelde parçalanmış ya da aynı yanlışları içeren dolaylı traditio'dan daha kötü okunuşlar sunduğu zaman onun orjinal metinden *recta via* değil de bir arkhetypon aracılığıyla türediği var sayılır. Arkhetypon da orjinalden ilgili traditio'nun tanıklık ettiği yanlışların varlığıyla farkedilir, buna karşılık orjinal metinde, yazı yazan herkesin yapabileceği yanlışlar dışında bir yanlış bulunmaz. Bu recensio yöntemi kurallarını ilk defa saptayan ve uygulayan ve gerek kendi buluşunun meyvelerini genelleştirmek gibi içgüdüsel, gerekse ilk defa sonuçları çıkarılan traditio tipinin sunduğu etkiyle C. Lachmann'ın da düşündüğü gibi, klasik metinlerin iletilmesinde en sık görülen bir durum değildir. Lachmann'dan önce klasik metin yayımcıları, temel metin olarak ya ilgili en eski codex'i ya muhtemelen en yeni bulunanı ya da sağlanması ve yararlanması en kolay olan metni de almakla yetiniyorlardı. Sadece recensio'nun sunduğu araçlarla arkhetypondan öteye ulaşmak mümkün değildir. Kuramda, sadece parçalanmamış -ama maalesef parça halindedir- dolaylı traditio bulunduğu zaman bu yola gidilebilir. Bu sefer her iki traditio'nun incelenmesi ve karşılaştırılması, sözü edilen iç ölçütlerin akıllıca uygulanmasıyla metnin, orjinallerinden başlayarak yeniden kurulmasını sağlayacaktır.

Emendatio: Ama tek tek vakalarda, başka bir işleme, *emendatio*'ya başvurmak gerekir. Bu işlemde, saptanan ve teşhis edilen traditio yanlışı tahmin yoluyla düzeltilir. Belli büyüklükte boşluklar sunan metinler için yapılacak bir şey yoktur. Daha az yer işgal eden boşluklar anlama göre doldurulabilirler ama emendatio'nun biçim açısından kusursuz olduğu hakkında hiçbir güvence yoktur. Buna karşılık, tek tek ya da grup halindeki kelimeleri giderme amacına yönelik tahminler yürütmek mümkün ve muhtemeldir ki bunlar da traditio'nun maruz kaldığı değişikliği, yani yanlışı açıklayabilirler. Yine de, yanlışın açıklanamadığı zamanlarda yürütülen tahmin öyle gerekli ve belirli özellikler taşıyabilir ki, uygun ve doğru sayılabilir. Recensio'nun güvenli sonuçlara ulaşabilecek akılcı yöntem ve ilkelere dayalı bir eleştirel işlem olmasına karşın, emendatio sezgisel niteliklere dayalıdır ve sadece ender hallerde başarılıdır. O kural ve yasaya bağlı olmayan bir sanattır, özellikle de sanatçı ruhlu bir yayıncının derin nüfuz yeteneği ve zekâsı söz konusudur ve en şanslı hallerde şiirsel yaratıcılıkta düşsel bir çalışmanın mucizesini yeniler.

Eleştirel baskı: Eskiçağ klasik metinlerinin çağındaki eleştirel baskıları bu temeller esas alınarak yapılmaktadır. Bu baskılarda traditio'nun tasvir edildiği, traditio'nun kolları arasındaki bağların saptandığı, her bir kolun değerinin belirlendiği, metnin tarihinin ana hatlarıyla anlatıldığı yeniden kuruluşunda -ki bunun da eski bilgin ve humanistlerin yaptıklarının tersine araştırmacının, istediği an kontrol edebileceği şekilde dökümü yapılır- izlenen yöntemin muhasebesinin yapıldığı bir önsöz bulunur. Bu yüzden sayfanın altına basılmış olarak apparatus criticus (eleştirel bölüm), yani seçilen okunuşun bütün traditio'dan ya da onun bir bölümünden farklı olduğu yerlerin (emendatio) ve farklılık biçiminin bulunduğu bir bölüm eklenir. Bu bölümde, önce metinde izlenen okunuşu (ve bunu içeren kaynakları) sonra da traditio'nun diğer variante'ları sıralanıyorsa bu bölüm pozitiftir, sadece izlenen okunuşu belgeliyor ve seçilenle onun muhafaza ettiği kanıtları *ex silentio* ima ediyorsa negatif olarak nitelenir.

Eleştirel bölüm ile metni birleştirmek için, doğal sayılamanın bulunmadığı yerlerde -düzyazı metinlerde olduğu gibi- satırlara genelde beşer satır aralıklarla sayı vermek gerekir. Günümüze ulaşanlar büyük, korunmayanlar ve bu yüzden yeniden kurulanlar

(yani elyazma grupları) küçük olmak üzere herbir codex bir harfle (sigla) temsil edilir. Harf üstleri, aynı codex'in değişik ellerden çıkan kopyalarına işaret eder.

Eleştirel bölümle metin arasına, varsa dolaylı traditio'nun örnekleri ya da muhtemelen ifadenin, aynı yazarın ya da başka bir yazarın (taklit eden - taklit edilen) ifadesiyle olan fiil çakışmalarının gösterildiği bir bölüm yerleştirilir. Metinde şu işaretler kullanılır: Köşeli parantez "[ ]" athetesis (metinden çıkarma); kanca parantez "< >" ekleme, haç " † " *locus deperditus*, yıldız "★", iyileştirilemez boşluk bildirir.

En eski eleştirel baskılar, Hellenizm öncesi Yunan şairlerinin, İskenderiyeli büyük eleştiricilerince hazırlanan baskılardır. Bu metinlerde, herşeyi muhafaza etmeye yönelik bir eğilim sonucu olarak, özgün sayılmayan dizelere dahi yer verilmiş, bunlar her belgelemede bir obelos ile işaretlenmişlerdir. Papyrus tomarlarında öte yandan, metne ilişkin eleştirel açımlama ile, basımcının kullandığı elyazmaları ve kabul edilen okunuşlara ilişkin notlar bulunurdu; özel işaretler metinde, açımlamaya olan atıfları belirtiyorlardı. İncilin traditio'su için III. yüzyılda yaşamış İskenderiyeli Origenes aynı usulü uygulamıştır.

Eleştirel Baskının Kısıtlanma ve Sınır Sorunları: Yukarıda anlatılan ölçütler, eleştiri deneyiminin artmasıyla gittikçe incelmekle birlikte, bir metne özgün biçiminin verilmesi her zaman, kusursuz olmayan şekilde ulaşılabilecek ideal bir sınır olarak kalacaktır. Nitekim, bilinçli ve elde olmayan sınırlamalar antik bir metnin tam olarak yeniden yayımını engelliyordu. Örneğin Homeros'u büyük harflerle, daha da ileri gidip arkaik epigrafi harfleri kullanarak basmak, bunun için de belirtici ve noktalama işaretleri bulunmayan, hatta en eski şartlara sıkı sıkıya bağlı kalmak endişesiyle uzun ve kısa sesli harfle, ai, ei, oi gibi kayan ünlü (diphthongus) vb. arasında fark gözetmeksizin aralıksız bir yazıyla yapmak, çağımızdaki okurun bu klasik metni okumasını son derece güçleştirir. Bu yüzden çağımızdaki baskılarda özgün yazı yer almaz, bunun yerine günümüzdeki yazı özellikleri uygulanır. Böylece, noktalama ve metin bölümler ve paragraflara bölünmesi de günümüz ölçütlerine göre yapılır ki bu da yayımcının keyfi davranışından çok, onun metne sessiz bir yorum getirmede araç olarak kullandığı yo-

rumlama yeteneğine bağlıdır. Elimizdeki araçların koşullandırdığı başka sınırlamalar da bulunur. Örneğin çoğu zaman bir yazar, eserinin birbirini izleyen değişik nüshalarını kaleme almıştır ve traditio'da bunlardan iz bulunur. Her bir nüshanın ayrı bir traditio'ya dayandığı durumlarda bir sorun çıkmayabilir, en önemli nüsha seçilir, bu her zaman sonuncu nüsha değildir ve günümüz okurunca diğer nüshalardaki değişiklikler de sunulur (bu konuda en iyi bilinen örnek Petrarca'nın *Familiari*'si ile daha yakın bir tarihe ait olan *Promessi Sposi*'dir). Ama farklı nüshalar tek bir traditio içinde karışmışlarsa (örneğin Eusebios'un *Historia Ecclesiastica*'sı böyledir) ya da yazarın kaleme aldığı örnekte özgün variante'lar (yazar varsayımları) bulunuyorsa (Thukydides örneğinde olduğu gibi) sorunun çözümü zorlaşmaktadır.

Traditio Kavramı: Ünlü Alman filoloğu P. MAAS'ın temel bilgiler içeren çalışmasında (*Textkritik*, 1921, 1950; N. Martinelli, Firenze 1952 tarafından İtalyancaya çevrilmiştir) yararlandığı etkili bir allegoria, traditio kavramı ve traditio'nun zaman içinde genişleyip yıpranması olayını açıklamada yardımcı olur. Allegoria'da bir metnin traditio'su ulaşılması imkânsız bir dağ tepesinin altında, yerin altında doğan bir akarsuya benzetilir. Yeraltındaki bu su kollara ayrılır ve bazıları dağın etekleri boyunca yüzeye çıkarlar, sonra da yeniden gizlenirler, ta ki ovaya inip gün ışığında akıncaya kadar; su, kaynakta saftır ve kendi özgün rengine sahiptir. Ama değişik yapıdaki topraklar boyunca yeraltında süzülürken ve yeni kollar aracılığıyla yeni sular alırken, sürekli olarak saflık ve rengini bozan maddeler edinir. Bu maddelerin sadece ufak bir bölümü akarsuyun kendi temizleme süreci sırasında elenir. İnsan gözü, başka suların katılması sonucu akarsuyun edindiği değişik rengi fark eder ama bu değişikliğin yeni sulara bağlı olduğunu ender olarak anında sezer. Kimyasal çözümleme yoluyladır ki bulaşıklık saptanır ve mümkünse, elenir. Yüzeye çıkan her bir suyun çözümlenmesi yoluyla rengin saflık yada kirliliğini kanıtlamak kimyacının işidir. Böylece, benzetmeye bakarak, metin eleştirisinin görevi her bir traditio üzerinde her bir uygarlığın bıraktığı izleri teşhis etmek ve onları mümkünse, traditio'nun hayatta kalan değişik tanıklarını inceleme yoluyla elemektir.

Traditio'nun yönelim ve eğilimlerinin bozulması, çocukların iyi bilinen eski bir oyunuyla açıklanabilir. Oyunda çocuklar yanya-

na otururlar ve baştakinin yanındakine fısıldadığı kelimeyi kendi yanındakinin kulağına çok alçak bir sesle iletirler ve en sondaki de yüksek sesle kelimeyi tekrarlar. Kelimenin, en baştaki çocuktan en sondakine gelinceye kadar nasıl değiştiğini görmek hayret uyandırır. Burada değişme, ya işitme sırasındaki bir yetersizlik sonucudur ya da oyun gereği istenilerek yapılmıştır. Bilinçsiz değişiklik, metinlerin naklindeki mekanik bir yanlışla, kasıtlı değiştirme de bilgili yazıcıların düzeltme amaçlı girişimleriyle karşılaştırılabilir.

Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi zengin ve çekici bir çalışma olan; aynı zamanda çağdaş filolojinin temel eserlerinden sayılan "G. PASQUALI'nin *Storia Della tradizione e critice del testo,* Firenze 1934, 1952[2] adlı eserinde bulunabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

I

YUNAN YAZARLARINA İLİŞKİN BİYOGRAFİ VE KRONOLOJİ BİLGİLERİ İÇEREN ESKİ KAYNAKLAR

Doğal olarak, Yunan edebiyatının belli başlı kaynakları, günümüze ulaşmış olan eski metinlerdir. Eleştirmen bu örnekleri kullanarak elimizde kalan traditio'nun boşluklarını doldurmaya çalışacaktır ama bunu her zaman bütünüyle başaramayacaktır, çünkü en ünlü yazarların eserlerinin bile tamamına sahip değiliz. Traditio'daki kararsızlık ve geçmişteki önyargıların yol açtığı eksiklikler göz önüne alındığında, sınırlı olmayan bir Yunan edebiyatı tarihi, kaybolan eserleri de kapsamına almak zorundadır. Bunun sonucu olarak günümüze ulaşan eserlerde, kaybolan eserlerin örnek olarak alınan, ima edilen bölümleri, alıntıları da sonuna kadar değerlendirilecek, bunlar, eski yazarlarca iletilen ya da papyrus'ların keşfiyle ortaya çıkan parça metinlerle tamamlanacak ve ilgi alanı, kaybolan metinlerin, günümüze ulaşan aynı döneme ait ve sonraki eserler üzerindeki etkisini belirlemeye kadar genişletilecektir. Örneğin, Aristophanes'in komedilerindeki imalardan çıkarılan ipuçları, çağındaki drama ve lyrica eserlerine ışık tutan önemli bir kaynak oluşturur. Destan çevresinin yeniden kurulması için, mitoloji konuları ve birkaç bölüm koruyan metinlerden yola çıkmak kaçınılmaz olmakla birlikte, konusunu çoğu defa mitolojiden alan Atina trajedilerinin de incelenmesi gerekir. Athenaios'un değişik yazar ve konulardan derlediği eser, eski ve yeni komedi çalışmaları için temel oluşturur, ama komik sahne ve öğelere, Lykinos ve Alkiphron'un eserlerinde de geniş bir şekilde yer verilmiştir. Ephoros'tan Timaios'a Hellen tarih yazarlığı, günümüze ulaşan alıntı ve imalardan çok, bu yazarların Diodoros ve Plutarkhos üzerindeki etkisine dayanarak kurulmuştur. Kynikler okulunun, stoanın, Epikurosçuların ve Akademinin felsefe düşüncesi, günümüze ulaşan bölümlerden çok, Lucretius, Cicero, Seneca, Plutarkhos, Diogenes Laertios'un eserleri aracılığıyla tanınıp bilinmiştir;

Buna özellikle şiir eserleri için, sanatların katkısı da eklenmelidir. Pişmiş toprak ve seramik kaplar, tiyatro türlerinin kökenine ilişkin çözümü zor sorunları aydınlatır ya da bu sorunlar üze-

rindeki karanlık perdeyi kaldırırlar. Lahit ve kabartmalar, Euripides'in trajedi sahnelerini konu alırlar. Hellen döneminden başlayarak, okul metinleri, örneğin Homeros, yorumlu yazıtlar taşıyan resimli levhalarla daha kolay öğrenildiler. "Homeros kupası" olarak adlandırılan kap (İ.Ö. III. yüzyıl) ve "Ilias Capitolinus Levhaları" (Augustus çağı) buna örnek oluştururlar. Levhalar, şiirde anlatılan sahnelerin resimle yorumlandığı Ambrosianus Ilias codex'i resimleri ya da Terentius'un başka bir codex'indeki sahne ve kahramanların resimleri gibi kitap süslemesinin öğretim amacına yönelik olarak destan çevresi şiirlerinin kurulması için de çok yararlıdırlar. Tasviri sanatlar ile edebi eserler arasındaki bu etki karşılıklı olarak düşünülmelidir. Bakkhylides'in 17. dithyrambos'unun konusu, "Euphronios kupası" olarak bilinen aynı çağ vazo resminden esinlenerek olabileceği gibi, tema seçimini ve yapımını esinlemiş olabilir.

Yazarların ve eserlerin kataloglarından (Πίνακες) kalanlar Yunan edebiyatı hakkındaki bilgilerimizi tamamlarlar. Bu âdet, Hellen kitaplıklarının kuruluşuyla ilgili düzenleyici ve eleştirel çalışmanın bir özelliğidir ama İ.Ö. IV. yüzyıla kadar uzanır ve belki de özel kitaplıkların yeniden düzenlenmesi amacıyla başlatılmıştır (krş. I. G. II, 922). Bu katalogların en ünlü dizisi, III. yüzyılın yarısında, bütün kitap varlığının düzenlendiği İskenderiye kitaplığı için Kallimakhos tarafından hazırlanmıştır.Bu dizide sadece yazar ve eserlerin sıralanması değil, kelimenin modern anlamıyla ilk filologlar olan bilginlerin özel çalışmalarına dayalı, gerçekten yazılmış eserlerle yazıldığı söylenen eserler arasında ayrım gözetildiği becerikli bir eleştirel girişim söz konusudur.

Bu listelerde kataloğu çıkarılmış her bir eserin satırlarında (στίχοι) numaralar vardı ve bunlar metnin bütün halinde olup olmadığını kolaylıkla ve çabukça kontrol etmeyi mümkün kılıyordu. Sözgelimi bu uygulama, birinci kitabın son ode'sinin altında yer alan ve tomardaki "dizeler"in toplam sayısını belirten, Sappho'nun bir edebi papyrus'unda görülür. Bu alışkanlık Bizans çağında da sürdürülmüş ve kaynakça hazırlama amacına,amanuensis'e verilecek paranın ve elyazmasının ticari değerinin hesaplanması gibi daha yarar sağlayıcı bir amaç eklenmiştir. Bu stikhos ölçülü usul (ki zamanla, 15÷16 karşılığı olan yaklaşık 34÷38 harflik orta uzun-

luktaki bir Homeros dizesinin oluşturduğu örnek-satıra göre saptandı ve standart hale getirildi), diğer herhangi bir yazardan da, fazla ἔπη, yani στίχοι yazmakla övünen Theopompos göz önüne alınırsa İ.Ö. IV. yüzyılda başlatılmış olmalıdır. Komedi yazarlarının listesini içeren yazıt (I. G. XIV, 1097) ya da Atheneos'ta bulunan (XV, 643 e) aşçılık eserleri yazarlarının alfabe sırasına göre düzenlenmiş listesi, Yunan edebiyat ürünleri için uygulanan bu sıralayıcı ve düzenleyici çalışma hakkında bilgi verirler.

Halikarnassoslu Dionysios, Quintilianus (*Institutio Oratoria*, X), Prokles ve Horatius (sat. 1, 4, 1)'un yararlandıkları klasik yazarlar katalogları; aynı şekilde destan çevresi şiirlerinde olduğu gibi eski edebiyat eserlerinin kime ait oldukları, büyüklükleri, sayıları, bölümleri ve Prokles'in klasik yazarlar seçkisine alınmış olan dize sayısıyla ölçülen büyüklükleri hakkındaki bilgiler, Mediceus codex'inde bulunan Aeskhylos'un trajedilerinin ve komedi şairlerinin listesi de Hellen pinakografisine dayalıdır. Buna karşılık klasiklerin seçimindeki ölçüt daha belirsizdir (9 lyrica eseri, 10 Attica hatibi ve 3 trajedi) ve bu, liste dışı bırakılan yazarların eserlerinin kaybolduğu yolunda bir ipucu verebilir. Bu muhakemenin tersi de düşünülebilir.

İskenderiye pinakografi geleneğinin dolaylı yoldan bilinmesine yardımcı olmak üzere, koro ve drama agon'ları geleneğiyle başka epigrafi ve edebiyat örnekleri dizisi, yani *didaskaliai* yararlı olmaktadır. Bu alanda koşullar oldukça elverişli gözükmektedir, çünkü büyük Dionysios kutlamalarının koro ve trajedi yarışmalarında kazananların adlarını içeren yazıtlar, bütün ya da parça halinde günümüze ulaşmışlardır (sözgelimi, Akropolis eteklerinde Dionysios tiyatrosunun yeniden yapıldığı tarihlere, IV. yüzyılın ikinci yarısına ait olan I. G. II, 971 yazıtı) ve Aristoteles tarafından toplanıp yayımlanan belgesel malzemeden Bizanslı Aristophanes'in yararlanmasıyla, birçok trajedilerin şiir metinleriyle birlikte korunmuş olan ὑποθέσεις'lerine sahibiz. Bunlar, kronoloji, agonlar hakkındaki değerli bilgiler ve bazı estetik yargı içerirler.

Adak ve kutlama yazıtlarıyla yarış galiplerinin anılarını saklamak alışkanlığını, inceleme amacıyla ya da eski esere duyulan ilgi sebebiyle bu konuda veriler toplama alışkanlığı izler. Elimizdeki bilgilere göre Helisli sofist Hippias ve Midillili Hellanikos ilk

belgesel malzeme araştırıcılarıdır ve sırasıyla olimpiyatlara katılanların adlarını ve Karneia kutlamalarını içeren liste yayımlamışlardır. Böylece bütün Hellen dünyasına ve ulusal alana hitap eden ölçütlere dayalı bir kronoloji düzenlemesinin saptanması yolunda kolaylık getirilmiştir. Aristoteles'in *Kent Agonlarında ve Lenai-on'larda Dionysios Zaferlerini* ve *Pythionikes'lerin Listesini,* en başta edebi-bilgisel amaçla kaleme aldığı tarih İ.Ö. 335 yıllarına rastlar. Ama bu epigrafi malzemesi bu tür bir çalışmada sistemli olarak kullanılmadan önce, kronoloji için değerli bir yönlendirici öğe olmuş, edebiyat uygulamalarında geniş bir şekilde yer almıştır. *Symposion* vesilesiyle Plato'nun verdiği kesin bilgiler (416 Lenaion'larında trajedi yazarı Agathon'un galibiyetini kutlamak için Kallias'ın evinde verilen bir ziyafet) ve 421 yılında komedi şairi Pherekrates'in *Yabaniler*'inin sahnelenmesine ilişkin *Protagoras*'ın kısa bir bölümü, Atina edebi yaşamının önemli olaylarının tarihini kesinlikle saptamak için Plato'nun agon yazıtlarına ya da arşiv malzemesine başvurma alışkanlığını gösterir.

Biyografi Kaynakları: Yazarların eserlerinin her biri, eskilerin verdikleri bilgileri, epigrafi malzemesi, şair ve düzyazarların biyografilerini tamamlamayı mümkün kılarlar. Birey bilinci, epos geleneğinin bağlarını koparmayı başarır başarmaz, şairin eserinde kişisel ve yaşamöyküsel izler bırakma isteği belirir. Daha *Delos Apollo'nuna Hymnos*'un yazarı kör gezgin-şairinde görülen bu gerek, Hesiodos'un *Theogonia*'sında henüz belli belirsizdir ama Arkhilokhos'ta kişiliğin coşkulu bir fethine dönüşür. Doğal olarak böylesine yeni bir deneyimin ışığında, bütün şairlerin en eski ve en ünlüsünün kişiliğindeki gizemin aydınlatılması yolunda bir istek ve merak doğar. Böylece, Homeros üzerine, büyük bir bölümü gezgin-şairlerin çalışmalarına bağlanan zengin bir geleneksel biyografi doğar. Bu gelenekteki ayrıntılar ne kadar ince ve yaygın olarak belirirse o kadar da tarih gerçeğinden uzak oldukları ortaya çıkar. Yine de bu, geçmişi tanıtmak için aradaki boşlukların doldurulması yolunda bir eğilimin işaretidir. Önemli devlet adamları, tyrannos ve kanun yapıcılar için de aynı yol izlenmiştir. Onlar için de en eski traditio, efsane ile tarih arasındaki bir *quid medium*'dan ibarettir.

Tarih bilinci önce V. yüzyıl başında Asya Yunanlıları arasında gelişmiş, sonra, edebiyat araştırmalarına ilişkin sorunlara uygu-

lanmış olarak sofistlerle birlikte bu bilince duyulan ihtiyaç artmıştır. Herodotos (II, 116 ve VI, 32) ne *Kypria*'yı ne de *Epigonoi*'u artık Homeros'a atfetmez (burada Homeros neredeyse zorunlu bir çıkış noktası olarak ortaya çıkmaktadır: *ab Iove principium*) ve yüzyılın ortasına doğru Stesimbrotos *ex professo* Homeros üzerine çalışma yapar. Bu tür sorunlar Yunan ruhunu her zaman ilgilendirmiş ve Aristoteles'in bilgi toplayıcı nitelikteki çalışmasını belirlemişlerdir. *Poetika* ve *Politeia*, güvenli bir eleştirel yöntem ve güçlü bir bilimsel çabayla sürdürülen bu çalışmanın ulaştığı en üst noktalardır.

Aristoteles'in izleyicileri ve düşünürden çok edebiyatçı olan peripatetikos'lar bu bilgi alanını genişlettiler. Üstatlarından edebi türler ve değişik şiir biçimlerinin keşfine ilişkin sorunlara karşı merak duygusunu (son analizde eski edebiyat tarihi, εὑρετής formülünde açıklığa kavuşur) ve sanat eserlerini dış ve biçimsel, şiir ve üslup ölçütlerine göre (sonraki klasik eleştiri "edebi tür" ve "üslup" kavramı üzerine bina edilecektir ve klasikçiliğin şiirselliği, şiir düşüncesinin felsefi arayışından yola çıkıp kurallar ve sınıflandırmalarla dolu bir başvuru ilkeleri yığınına dönüşecektir) çözümleme ve sınıflandırma yönelimini miras alan ve bu iki yönelimi, her bir yazarın kişisel anlık belirlemelerine karşı (περὶ δεῖνος, *de aliquo* formülünde saklıdır) özel bir ilgiyle birleştiren peripatetikos'lar eleştirel bir yapının yokluğunda eski geleneklere göre safça toplanan ya da muzipçe uydurulan efsane ve roman öğelerine başvurma yolunu terk ederek eski biyografi ile ilk edebiyat ve sanat tarihi araştırmalarını başlatmışlardır. Nitekim, daha fazla bilmek, parça halinde, belirsiz ve değiştirilmiş olsa da traditio'nun örneklerini kullanmak ve yorumlamak çabası içinde peripatetikos'lar, çoğu zaman çelişkili biyografi ve kronoloji bileşimlerine yer verirler. Tarantolu Aristoxenos IV. yüzyıl sonunda *Filozofların Yaşam Öyküleri* adlı eseriyle edebiyat tarihini başlatmıştır; Pontoslu Herakleides ve hemşehrisi Khamaileon, şairlerin biyografilerini, Messinalı Dikaiarkhos da, yedi bilge, Pythagoras, Plato ve Alkaios'u yazmakla aynı yolu izlerler.

Samoslu Douris de III. yüzyılın başlarında *Ressam ve Heykelcilerin Yaşam Öyküleri*'ni yazmakla tasviri sanatlar alanına geçer.

Karadeniz'deki Köstence'den gelen peripatetikos Satyros (III. yüzyıl sonunda yaşadı) tarafından yazılan *Euripides'in Yaşamı*'na

ait fragmentum'ları içeren ve 1912'de bulunan papyrus, bu Peripatos biyografi yazarlığının sınırlarını saptamamızı mümkün kılar. Bu yazarlığın özellikleri, Aristoteles'ten kalan bir usul olarak ikili konuşma biçimi ve yazarın edebi savlarının bir kanıtı olan hiatus uygulamasından kaçınılmış olmasıdır. Bazı eleştirel yargılar, örneğin drama türlerinin gelişmesinde Euripides'e ayrılacak yer hakkında "trajediyi geliştirdi ve onu kusursuz bir düzeye getirdi, öyle ki kendinden sonra gelenlerin onu geçmelerine imkân kalmadı" (P.O., IX, 1176, fr.8, II) sözleri, Sophokles'i kusursuz trajedi yazarı, *Kral Oidipus*'u da örnek trajedi olarak kabul eden Aristoteles ölçütünden bütünüyle ayrılır. Euripides'i yeni komedinin kurucusu olarak sunan sezgi de kayda değer niteliktedir: "oyunun düğümünü kurmaya yarayan bütün öğeler,kızlara tecavüz, çocukların birbirlerinin yerine geçmesi, kolye ve yüzükler yoluyla tanınma yeni komedinin temel öğeleridir ve daha önce Euripides tarafından gerçekleştirilmişlerdir" (ibi, fr.39, VII). Ama arada bir görülen bu eleştirel incelikler yanında yanlış kullanılmış ve aslı olmayan bilgi ve küçük öyküler de yer alır. Satyros şairin evlilik serüvenleri üzerine olan söylentileri toplar (ibi, fr. 39, XII) ve kronolojinin yalanladığı Euripides'in, Timotheos'a ait *Persler* eserin önsözünü yazdığı şeklindeki asılsız görüşü kaydeder (ibi, fr. 39, XXII).

İskenderiye filolojisinin temel yönelimi, geniş anlamda, gramer özelliklidir. Zenodotos, Aristophanes ve Aristarkhos özel sözlük araştırmaları ve metin - özellikle Homeros'un metinleri - yayımcısı olarak ünlüdürler ama lyrica şairleri, Hesiodos, dram şairleri ve ender olarak düzyazarların eserlerini de yayımlamışlardır. Onların, en başta tutucu ölçütlere dayalı, beceri ürünü metin eleştiri ilkeleri, eleştirel yayınların (διορθώσεις) yolunu açmış ve klasiklerin, önceki traditio'nun önlenmesi güç, bozucu etkilerinden mümkün olduğu kadar uzak ve arınmış bir durumda korunmalarını kolaylaştırmıştır. Bunlar, bazen üzerinde çalışma yaptıkları eserlerin korunmuş olan skholion'ları, özellikle başka yazarlarınkinden çok daha fazla sayıda günümüze ulaşan Homeros skholion'ları aracılığıyla keşfettiğimiz gibi özel açıklamalar ve monografiler halinde, yorumlama çalışmaları yanına, metinlerin eleştirel inceleme çalışmalarını katmakla asıl tercihlerinin farkına varmış ve onları yönlendirmişlerdir. Buna karşılık, belki Bizanslı Aristophanes tarafından klasiklerin yayınına konan kısa denemeler dışın-

da -ki bunlar sonradan, kısaltılarak ve yeniden kaleme alınarak el yazmalarında her bir yazarın metniyle birlikte bulunan anonymos γένη'lere aktarılmışlardır -gerçek biyografi niteliğinde araştırma yaptıkları yolunda bir kanıt yoktur. Bu tür bir ilgiye Bergama filolojisi de kayıtsız kalmıştır. Bergamalı ilk filolog olan Krates metinlere, özellikle de Homeros'a, 1+2 allegoria yorum ölçütü, yani asıl anlamdan farklı olan saklı bir anlam ölçütü uygulamıştır. İnsana yararlı olan öğretici öğeleri bulup çıkarmak amacıyla şiiri, zamanın ahlâk ve din gereklerine uyarmaya yönelik İskenderiye filolojisi özetçisi Didymos için de biyografi verileri ikinci planda kalır ve rastlantısaldır.

Bu değişik biyografi ürünlerinin en uç dalı, yazarların biyografilerinin farklı özel bölümler olarak sıralandığı Miletoslu Aitikhos'un (535'te ölmüştür) 'Ονοματολόγος ἢ πίναξ τῶν ἐν παιδείᾳ ὀνομαστῶν'uydu. Eser IX. yüzyılda köklü bir şekilde yeniden düzenlendi, bir yazarlar kataloğu özelliği edindi ve eski yazarların biyografileri üzerine en zengin kaynak olan *Suidas* özel sözlüğü için temel oluşturdu. Eserin, yakın zamana kadar derleyicisinin Thessalia kökenli adı ile yanlış olarak karıştırıldığı başlığı, "kazıklardan oluşmuş duvar", bahçe, etrafı çevrili alan, otlak anlamındadır; yani, edebiyat tarihine ilişkin eleştirel incelemeler içerdiği sanılan bir Cicero sylloge'sine, *Limon* ("otlak" anlamında Yunanca model alınarak türetilmiştir)'a benzer bir başlık olmalıydı.

Görüldüğü gibi bir merak giderme ihtiyacı sonunda ortaya çıkan ve sadece ender hallerde belgesel ya da traditio verilerinin akılcı olmayan yorumlarına dayalı olan Yunan biyografi yazarlığı karşısında günümüz eleştirisi, ihtiyatlı ya da güvensiz bir tavır almış, sonradan uzlaşma yolunu da reddetmiştir. Oysa aynı yol, Latin biyografi yazarlığına, hem de birkaç geç dönem yazarıyla sınırlı kalmaksızın, tanınmıştır. (örneğin, Plautus ve Lucretius'un yaşam öykülerine ilişkin söylenceler uzun zaman canlı kalabilmişlerdir).

Bu eğilim, eski büyük adamların yaşamları üzerine eski tarihli bilgilerin sahtelerinin türetilmesi ya da değiştirilmesine fırsat veren bazı gerekçeler ne kadar saptanmışsa o kadar su yüzüne çıkmıştır. Böylece, şairin, tanrılar tarafından korunduğu ilkesinin ün

kazanması yolunda söylenceler çıkarıldı (Arion ve Simonides'in kurtarılması, Arkhilokhos ve Ibikos'un öldürülmelerinin intikamı vb.); eski ve orta komedilerden eğlence amacıyla üretilen şakaların utandırıcı ya da sivri ayrıntılar, sonunda ciddiye alındılar ve inanılır örnekler olarak tekrarlandılar (Euripides'in annesinin sebzeci olması; şairin evlilik yaşamında acıklı deneyimler geçirmesi; Sappho ve Phaon öyküsü gibi); safça çözümler ya da akılcı incelikler, açıklanamaz olaylara ışık tuttular (Aiskhylos'un Sicilya'ya yaptığı yolculuk yanlış olarak bu yazarın genç Sophokles'e karşı yenilgisiyle birleştirilir, ancak kronoloji açısından bu mümkün değildir; Antigone'nin temsiliyle kazandığı zaferle Sophokles'in strategos olarak atanması ki tehlikeli bir eleştiri usulünün, yani *post hoc, ergo propter hoc* ilkesinin uygulanmasını belirtir); aynı dönemde yaşayanların çıkardığı dedikodu ya da kötü niyetli sözler karikatür öğeleri türetmiş, bunlar da rakiplerinin fizik ve manevi kişiliğini küçük düşürmüştür. Genelleştirici küçük öyküler, ünlü kişilerin ölümleriyle ilgili eski biyografinin önemli bir öğesini geliştirdiler. Öyle ki, kesin bir traditio'nun bu boşluğu dolduracak ipuçları sunmadığı zamanlarda, hiçbir simgesel yoruma dahi uymayan aptalca öykülere yer verilmiştir (kartalın düşürdüğü bir kaplumbağanın Aiskhylos'u öldürmüş olduğu, Sophokles'in bir üzüm tanesi yerken boğazının tıkanıp öldüğü, Euripides'in köpekler tarafından parçalandığı anlatılır; en eski Stoa izleyicilerinin intihar ederek öldükleri ileri sürülür); bazı durumlar, söz sanatı ya da yanıltmaca alıştırmaları konusu oluyor ya da geç dönem mektup yazarlarının buluşlarının sonucu yaygınlaşıyordu (örneğin, Sokrates'in yargılanması konusu, Polykrates'ten Libanios'a kadarki rhetorica okulları için gözde bir tema oluşturdu; aynı şekilde Menandros ile Glykera'nın aşklarına ilişkin traditio, bütünüyle uydurulmuş olmasa bile, Alkiphron'un da güzelleştirdiği ayrıntıların bolluğu sebebiyle kuşkuyla karşılanır). Bu örnekler çoğaltılabilir, ancak bu dökümün, örneklerin hepsini sunmak değil, belgelemek gibi bir değeri vardır.

Kronoloji Kaynakları: Eskiçağdan iletilen kronoloji bilgileri karşısında da benzer koşullar söz konusudur. Bunda da belgelenmiş verileri, keyfi yakıştırmaların temel alındığı verilerden ayırt etmek gerekir. Birincileri kuşkusuz kabul etmek (örneğin, drama şairlerinin kazandığı zaferlere ilişkin bilgiler, çünkü bunlar, dolay-

lı yoldan da olsa, resmi ve denetlenmiş bilgilere dayalıdır), diğerlerini de, onları belirleyen sebepleri teşhis etmek için, dikkatle incelemek gerekir. Genelde, edebi ve tarihsel traditio'nun boşluklarını doldurma eğilimi gösterdiklerinden eşzamanlılık öğeleri her zaman kuşkuyla karşılanır. Nitekim, daha kesin verilerin eksikliğinde, aşağı yukarı aynı döneme ait olan birçok olayı kesin bir tarih etrafında toplama eğilimi vardı, Sardis'in yıkılması (546), Salamis yılı (480), Thurii'nin kuruluşu (444) gibi. Daha Herodotos eşzamanlılık yoluyla, fr.22 temel alınarak, Arkhilokhos'u Gyges ile aynı tarihe atfeder (I, 12); Apollodoros, Sappho ve Alkaios ile ilgili kronolojiyi, Pittakos'a göre saptıyordu; hâlâ da izleyicisi olan bir geleneğe göre üç Atinalı trajedi yazarı Salamis yılı etrafına toplanır. Bu ölçüt, son örnekte olduğu gibi, yoğun bir ülküleştirme ürünü olabilir, ancak bu da onun yakıştırmacı ve keyfi niteliğini değiştirmez.

Eski yazarların hemen hemen hepsinin doğum yılı bilinmediğinden, kronoloji yazarları genelde bu tarihi zor çıkarımlarla belirlemeye çalışmamış, onu, Apollodoros'un genel olarak kırk yaş civarında saptadığı ακμη, yani gelişip olgunlaştıkları dönem ile belirlemekle yetinmişlerdir. Bu ἀκμή'yi, sonraki dönem yazarları (Eusebios) şu değişik tanımlarla dile getirmişlerdir: ἀκμάζει ya da ἐγνωρίζετο ya da sadece ην; Suidas sözlüğü genellikle γέγονε. Bu geçici çareyle sorunun çözümlendiği söylenemez ama kolaylaştığı doğrudur. Çünkü, bir yazarın ακμή'sine ilişkin eleştirel araştırma, ancak yaklaşık sonuçlara ulaşabiliyordu. Bu durumda eş zamanlı çözüm yoluna başvuruluyor ve ἀκμή hesaplanabiliyordu. Böyle bir ölçüt uygulamasının mümkün olmadığı zamanlarda yazarın biyografisinin iç verilerle incelenmesi yardımcı oluyordu. Ἀκμή'si, Siracusalı Hieron'un sarayında Pindaros ile olan karşılaşmada varsayılan zafer yılıyla aynı zamana düşürülen Bakkhylides'in durumu buna örnek oluşturur.

Genelde, Eusebios gibi geç dönem kronoloji yazarlarının sunduğu bilgilerin, Yunan biyografi yazarlarının sunduğu kanıtlardan daha güvenilir olduğu söylenebilir. Çünkü onlar, Troia savaşının başlangıcından (İ.Ö. 1184 yılına atfedilmiştir) itibaren en önemli olayların tarih sıralamasının saptandığı, titizlikle hazırlanmış bir el kitabının yazarı olan Atinalı Apollodoros'un araştırmala-

rından yararlanırlar. Apollodoros, Eratosthenes'in eserinden yararlanmıştı.

Eusebios'un *Khronikoi*'unda toplanan bütün bu malzemeden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Sadece, mermer üzerine kazılmış bir khronikon kurtulmuştur. Bundan da, XVII. yüzyılın ortalarında Paros adasında bulunan ve *Marmor Parium* adıyla bilinen iki büyük parça günümüze ulaşmıştır. Bu parçalardan birinde, Kekrops döneminden (Atina tahtına çıkış tarihi İ.Ö. 1581 olarak belirlenmiştir) 335 yılına kadarki dönem olaylarının zaman sıralamasına göre belirtilmiş metni yer alır. İkinci ise 336-229 yıllarının olaylarını içerir. Yazıtın eksik olan bölümü 354-335 yıllarını kapsar. Tarihlendirme, Diognetos'un arkhon olduğu tarihe (264-63) atfedilir. Her bir olay, bu tarihten itibaren hesaplanır. Khronika yazarı bilinmiyor ama onun ilk iki Ptolemaios'u atamasına bakarak, kaleme aldığı tarihin 264 ile 245 arasında olduğu kesindir -çünkü ikinci Ptolemaios 245'de ölmüştür-. Khronika dört tür bilgi verir. Bunlar Atina çevresiyle ilgili olanlar (teşhis edilemeyen bir Ἀτθίs'ten alınmışlardır); dünya tarihiyle ilgili olanlar, Ephoros'un eserinden alınmıştır ve özel olarak İran anlatılır; belki de aynı konuda yazılmış olan Ephoros'un bir eserinden (Περὶ εὑρημάτων) yararlanılarak yazılmış olan buluş ya da keşiflerle ilgili olanlar; son olarak, belirlenemeyen bir kaynaktan alınmış, özel olarak trajediye ilişkin, genel olarak da edebiyat ve sanat tarihi ile ilgili bilgilerdir.

Atina tarihi için gösterilen ilgi, açıkça Attika sanatı biçimlerinin uygulanması, söze efsanevi Atina kralından başlama, başka yöntemlerin geçerli olduğu bir dönemde tarihlendirmenin bu kentin eponymos görevi temel alınarak yapılması, adanın yerel olaylarına ilişkin bilgilerin dışlanması, bir Atina derleştirmesinin söz konusu olduğu savını güçlendirmektedir. Yazıt da bunun, Paros yurttaşlarının kullanımına sunulmuş bir nüshasıdır.

Bu kaynağın başka herhangi bir kronoliji yazarlığı geleneğinden bağımsız olduğunu, örneğin, bütün eski kanıtlar arasında sadece bu kaynağın Euripides'in doğum tarihini, 480 eşzamanlılığının tersine, 484 yılı ile belirlenmesinden anlayabiliriz. Eğer Euripides Salamis savaşı yılında (üstelik aynı gününde) doğmuş olsaydı, *stricto sensu*, Atina doğumlu olması gerekirdi, çünkü, biliyoruz ki ikinci Pers istilası arifesinde Themistokles kentin boşaltılmasını zorunlu kılmıştı.

II

YUNAN EDEBİYATI ESERLERİNİN KORUNMASI

Yunan edebiyat eserlerinin sadece bir bölümü dolaysız yoldan günümüze ulaşmıştır. Büyük bir bölümü ise değişik sebeplerle kaybolmuştur: Aristoteles'e ait olan ve lyrica eserleri, şiirin bozulmuş biçimi, bir tür şiir olmayan şiir olarak gören önyargı ile, lyrica ürünlerinin ayrılmaz bir parçası olan müziğin günümüze ulaşmaması sonucu bu ürünler hemen hemen bütünüyle kayboldular. Destan çevresi şiirleri, Homeros'un şiirleri karşısında değersiz bulunduğu için tarihe karıştılar. En ünlü trajedi eserlerinin, en çok sahneye konulan ve en çok okunanlarının oluşturduğu oldukça sınırlı sayıdaki bir bölümü günümüze ulaştı ancak bunlar da geri kalan drama ürünlerinin kaybolmasına sebep olmuşlardır. Klasik eserleri üstün tutan önyargı ve Attica taraftarı moda hemen bütün İskenderiye şiirinin yitirilmesine yol açmıştır. Tarihçiler, bilim adamları, düzyazı yazarları, geç dönem excerpta ya da epitome yazarlarının rekabetiyle karşı karşıya kaldı. "Edebiyat türleri" (γένη)'ni formüllerle dile getirmeyi ve bu çerçevede en iyi örnek oluşturabilecek yazarlara ilişkin "genel kurallar"ı saptamayı hedef alan İskenderiye bilginlerinin araştırmaları, keyfi seçimler sonucu dışlanan yazarların da unutulmasına yol açmıştır. Bu yok etme çalışmaları, eski metinlerin korunması ve toplanması amacıyla yaratılan kurumların, yani kitaplıkların değişik zamanlarda uğradıkları zararlarla daha da yoğunlaşmıştır. Bütün olarak düşünüldüğünde, Hıristiyanlık öncesi Yunan edebiyatının bir bölümünün kaybolması üzerine Hıristiyanlığın etkisi küçük boyutlardadır, çünkü, pagan yazarlara karşı sürdürdükleri kalem kavgasıyla hıristiyanların pagan düşüncesini çürütmek niyetinde oldukları doğrudur ama bir yandan da onların diyalektik şemalarından ne vazgeçebilmiş ne de biçimsel kusursuzluğun eski ülküleri karşısında duygusuz kalabilmişlerdir.

Papyrus'ların ortaya çıkarılışı, bu kadar büyük boyutlardaki bir yıkımı sadece bir bölümüyle önleyebilmiştir. Bulunan papyrus'lar, Bakkhylides, Hyperides, Herodes'in eserlerinin büyük bir bölümünün; lyrica şairlerinin -Arkhilokhos, Alkhaios, Sappho ve Anakreon- çok sayıda fragmentum'larının; trajedi eserlerinin; Menandros'un tamamına yakın bir komedisinin (Dyscolos); Kallimak-

hos'tan birçok bölümün; Aristoteles'in bir eserinin (Ἀθηναίων πολιτεία); adını bulunduğu yerden alarak Oxyrrhynkhos *Hellenike* başlığıyla bilinen ve 396-395 yılları olaylarını anlatan yazarı bilinmeyen kısa bir yazının bize ulaşmasını sağlamışlardır. Ancak, papyrus'ların büyük bir bölümü Homeros'la ilgilidir ve İskenderiye çağı öncesi traditio'sunu sunar.

Klasik Yunan metinlerinin iletildiği çağlar: Attika dilini, Hellen ve vulgar geleneği karşısında egemen kılmaya yönelik sözlük araştırmalarının diğer bütün araştırmalara tercih edildiği Roma çağında başlayan çok sayıda eserin kaybıyla baş gösteren Yunan uygarlığındaki bunalım, adını başkenti Bizans'tan alan Bizans doğu ortaçağında patlama noktasına ulaştı. Bu uygarlık, kuramsal çalışmaların zayıflaması, evrensel değerlerden vazgeçme ve yazı dili ile konuşma dili arasında beliren zıtlık gibi belirgin niteliklere sahiptir. Bu üç değişmez özellik, bazı ara dönemler dışında, modern çağa kadar etkin olmuşlardır. Diğerlerinden daha belirgin olan üçüncü özellik, günümüzde Yunanistan'ın ortadan kaldırmak ya da azaltmak yolunda hiç bir girişimde bulunmadığı ikidilliliğe yol açmıştır. Bizans'ın kendi kültürü, ayrıca, tarihte hızla birbirini izleyen düşüş ve fetih dizisi içinde kendi egemen siyasi düşüncesi - yani dünya düzeyinde İmparatorluk yönetme tanrısal misyonu- olduğu ve bin yıl doğuda İslam'a, kuzeyde Slav halklarına karşı koyabilme başarısı kazandığını kabul etmekle birlikte, klasik uygarlığın mirasında hakkı olan bu "Yeni Roma", üretken gelişme ve yaşam biçimleri gerçekleştirememiştir. Roma ve Alman kökenli bütün batı uygarlıkları, Roma ve Roma katolik dünyasının; yeni Yunan, Balkan ve özellikle Rus Slav kökenli uygarlıklar da Bizans uygarlığının ve kilisesinin çocuklarıdır. Ama Rus uygarlığı Büyük Petro zamanından beri Batının çekiciliğine kapılmış, Bizans geleneğinden, bugün dahi bize itici gelen ya da hayret uyandıran bölümü dışında hiçbir şey korumamıştır.

Iustinianus'un Atina felsefe okulunu kapattığı 529 yılı bizans uygarlığının başlangıç dönemi sayılır. Temel hatlarıyla bu uygarlık Iustinianus zamanında da vardır. Onun hukuk derlemesi hazırlatmadaki niyeti, o hukuk kurallarının artık canlılıklarını yitirdiğini, bu yüzden onur verici bir derlemede toplanmaları gereğini duyduğunu gösterir. Hükümdarlığının son yıllarında da hukukta,

Latin dilinden Yunan diline geçiş gerçekleşmiştir. Tasviri sanatlar Doğuda, cisimselliğin terki ve çokrenklilik gibi belirgin özellikleri edinmiştir. Yunan Kilisesi, Batıda dini çevrelerin bağışlama ve insan ameli arasındaki bağ sorunu gibi hararetle tartıştığı sorunlara değinmezken, iki yüz yıldır tekrarlanan teslis ve "İsabilimsel" tartışmalarla meşguldür.

Bu çağın filoloji eserleri, el kitapları, derlemeler ve özetlerdir. Örneğin, Stobili Ioannes'in *Anthologia*'sı, VI. yüzyılın başında Yunan dünyasının yaklaşık beş yüz şair ve düzyazı yazarının değerli ürünlerini bir araya toplamıştır. Bu da kötü bir işarettir: derlemeler, klasik yazarlardan seçmeler, seçkiler, özgün metinlerin mevcut olduğunu ama yerlerini bu yayınlara bıraktığını ve böylece klasik metinlerin unutulmuşluğa itildiği anlamına gelir. Iustinianus'u, yaklaşık iki yüz yıllık bir gerileme devri izler. Yunan klasiklerinin Bizans traditio'sunun dış tarihini izlemek imkânına sahip değiliz. Oysa, aynı zaman diliminde, Batı'da, Latin klasiklerinin ortaçağ traditio'sunun değişik manastır, beneventana, scotica ve Carolingiens *scriptoria*'sını saptamamız mümkündür. Bu uzun dönemde, İslam'ın batıya doğru ilerlemesini elden geldiği kadar engelleme misyonunu yerine getirmeye çalışan İmparatorluk, bir zamanlar Hellen kültürünün önemli merkezleri olan Suriye ve Mısır gibi sınır eyaletlerini yitirir. Buralarda toplanan klasik eser hazinelerinin büyük bir bölümü Bizans'a getirilir ve böylece, Germenlerin ve Arapların baskısıyla gittikçe kenar bölgelere çekilmek zorunda kalan ve kökenlerinin bulunduğu merkezi, yani İtalya'yı terk edip önce İspanya'ya, sonra Fransa'ya ve sonunda da barbar istilalarının ulaşamadığı İrlanda'ya taşınan Batı eserlerinin traditio'su karşısında ayrıcalıklı bir yazgıya sahip olurlar.

Eikonoklastes tartışması (711-843) bittikten sonra İmparatorluk yeniden canlanır. İslam'a karşı koyuş Makedonya hanedanı İmparatorlarının yönetimi altında, bazı askeri başarıların yardımıyla devam eder ama yeni zenginlik ve güç kaynakları, manevi alana aktarılamaz. Makedonyalı Basileios I (867-886) tarafından yaptırılan Yeni Kilisenin mimarisi, eikonoklastes önceki geleneğe uygun öğelere sahiptir. Resimde, gerçekçi çabayla Hellen akımlarını izleyecek olan ve belki de Studios manastırı kökenli, Paris Psalterium'unun resimleri dışında, soyutlama ve hoşa giden renk tonları egemendir. Kültüre yeniden getirilen canlılık İstanbul Patriği

Photios'un eseridir. Onun zamanında (858-867 ve 879-886) aralarında filolojinin de bulunduğu birçok bilim kolunu kapsamına alan Üniversite yeniden açılır (863). Ama Photios'un edebiyatçı olarak sürdürdüğü bu çalışmaları dikkatle incelediğimizde, yine aynı bilgi yığma merakı, klasik eserlerin derleme çalışmalarında toplanması, aynı sözlükyazımı çalışmalarını görürüz. Photios'un özellikle düzyazıya yönelik olan derslerinden *Bibliotheca* ve *Lexion* adlı iki eser doğmuştur. Bunlardan ilkinin 280 bölümü içinde, akılcı bir düzen izlenmeksizin sıralanmış yüz kadar klasik eser gözden geçirilmiş, bu eserlere kısaca değinilmiş ya da, eserlerin bir bölümü kaybolmuş olan bazı tarihçiler, örneğin Theopompos ve Ephoros, için özellikle önem taşıyan biyografi ve pinakografi bilgileriyle birlikte geniş özetlere yer verilmiştir. İkinci eser ise imparatorluğun en iyi ender ya da eski kelimeler sözlüğüdür. Photios'un klasik metinlerin korunması yolunda sürdürdüğü çalışma daha önemlidir, öyle ki, Photios zamanında kaybolmamış ne varsa bugün elimizde olduğunu söyleyebiliriz. Daha o zaman kaybedilen eserlerden kalanlar, bilindiği gibi Latin papyrus'larından çok daha fazla sayıda ve değerde olan Yunan papyrus'larıyla ele geçirilmiştir. Yunan klasikleri elyazmalarının büyük bir bölümü Photios'un ve onu izleyenlerin çalışmalarıyla elde edilmiştir. Şöyle ki, eski edebiyatın, İskenderiye'den Bizans'a getirilen hazinelerden yararlanarak, papyrus'lardaki metinleri, artık genel kullanım alanına giren pergamena'ya yazmışlar, bunun için de, zamandan çok yerden kazanmak amacıyla minuscula (scriptura) olarak adlandırılan ve apostrophe, spiritus, vurgu işareti gibi ayrım işaretlerinin kullanılmasını zorunlu kılan yeni bir yazı biçimini uygulamaya sokmuşlardır. Photios'un öğrencisi Kayserili Arethas (850-932)da filolojiye hizmet etmiş, üstadını örnek alarak hıristiyan ve pagan yazarlarının bir arada yer aldığı büyük bir kitaplık kurmuş, Plato, Aristoteles, Lykinos, Dio, Philostrator, Eukleidis, Pausania ve başka yazarların eserlerinin suretini çıkartmış ya da çıkarmıştır.

Elimizde hâlâ aralarında Bodleianus 896 Plato (eskiden Patmos manastırında bulunuyordu), Bodleianus 888 Euklides'i ve Urbinas 900 Aristoteles'i bulunan ve dolaylı ya da dolaysız olarak Arethas'nın hazırladığı sekiz elyazması bulunmaktadır.

Aynı yıllarda, imparatorluk sarayında protopapas görevini sürdürmekte olan Konstantinos Kephalas, Meleagros, Philippos ve

Agathias'ın önceki dönemlerde yazılmış derlemelerinden yararlanarak yeni ve geniş kapsamlı bir seçki hazırlamıştı ki bu da, X. yüzyıl sonlarında yeni başka malzemenin eklenerek, XVII. Yüzyıl başında Heidelberg Palatinus kitaplığında bulunan tek bir codex içinde toplanmış olan *Anthologia Palatina*'nın esasını oluşturur. Photios'un başında bulunduğu bu okulun tarih, eski eser, edebiyat, sözlük yazarlığı ve etimoloji malzemesinden derleştirme ve derleme çalışmalarıyla değerli ama hiçbir özgünlüğü olmayan eserler ortaya konmuştur. Anıtsal *Suidas* lexiconu, yazarı bilinmeyen derlemecisinin yanılgı ve yanlış anlamalarına rağmen paha biçilmez değerde bir eserdir ve Bizanslıların giriştikleri en büyük çapta bir çalışmadır. Yeni araştırmalar Sarayda'da, örneğin Basileios I ve Hakim Leo VI, daha çok Konstantinos Porphyrogenitos VII (921-959) dönemlerinde teşvik görür. Konstantinos'un kendisi, ansiklopedi ya da epitome ve anthologia yazma girişimlerine katılmış ve bazı bölümler yazmıştır. Bunların, aralarında Polybios tarihinin önemli excerptum'ları bulunan Hellen ve Roma tarih yazarlığından büyük bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Ancak o da, en önemli olarak değerlendirdiği yazarların eserlerinden bölümler toplamakla yetinmiştir. Bu da, Iustinianus'un emriyle gerçekleştirilen hukuk derlemelerine benzer bir edebiyat derleme sıralamasıdır.

Bu dönemi izleyen siyasal gerileme döneminde (1025-1081) çok özel niteliklere sahip bir adam; önce avukat, hakim, imparatorluk katibi, öğretmen, bakan, sonra da keşiş ve yeniden bakan ve başbakan olan İzmitli Mikhail Psellos (1018-1078), o güne kadar Aristoteles felsefesi resmi felsefe olarak kabul edilmişken, yeni platocuların Plato'su bile olsa, Plato üzerine yeniden ilgi çeker ve Batıda çok işlenecek olan teoloji felsefesinin temellerini atar.

Ancak, gerek o gerekse öğrencisi Ioannes Italos'un aldıkları rhetorica eğitimi, bu kişilerin, kuramların yüksek düzeyine ulaşmalarını engellemiştir. Bizans'ta bir Aostalı Aziz Anselmo ya da Aquinolu Aziz Thomas çıkaracak bir manevi ortam oluşmanuştır.

Komneos'lar döneminde (XII. yüzyıl), durgun Bizans uygarlığı yeni bir nefesle dalgalanır. Resmi kültür geleneksel ilgi alanlarıyla sınırlı kalırken, bilginler arasında halk dili ve vulgar dile

karşı olağanüstü bir ilgi uyanır ki bu da, Haçlı Seferleri aracılığıyla batı ile Bizans arasındaki ilişkilerin yeniden kurulduğu dönemde, batı kültürünün olumlu bir etkisi olarak yorumlanır.

Homeros, Pindaros ve periegesis yazarı Dionysios için hazırladığı yorumlara dolaylı ve uzun sözler eklemekle tanınan Selanik piskoposu Eustathios, halk diline ve özellikle atasözlerine ilgi gösterir. Bu ilgiye, tarih ve eski eserler üzerinde çalışan ve bulanık bir üslupla nüsha hazırlayan, bu arada, *Khiliades*'te olduğu gibi, çoğu zaman, bilgilendirici konuları hazımsız bir coşkuyla şiir haline sokan Ioannes Tzetzes (1110-1180) ile, edebi dilde birçok eser vermekle birlikte, imparatorluk sarayının en ünlü kişilerine ithaf edilmiş vulgar dilindeki şiirlerine, karikatür havası ve neredeyse gerçekçi bir sanat programı uygulayan Theodoros Prodromos da katılırlar. Bizans imparatorları arasında, akrabalık bağı ve şövalye kökeninden kaynaklanan tutumu dolayısıyla en batılı sayılan Manuel I de, yeni beğeniye karşı çıkmamakla birlikte Komnenos çağı kültürü, ortaçağ Yunanlılarına, *Divina Commedia*'nın değilse bile *De vulgari elequentia*'sının Dante'sini dahi veremeden, İstanbul'un Haçlılar tarafından fethi ve Doğu Latin İmparatorluğunun kuruluşuyla kapanır. Yeni dil ne kuramlaştırabildi ne de onurlandırıldı; daha çok, sonradan Batıda yaygınlaşacak olan soru-cevap biçiminde (ἐρωτήματα) ve saray çevrelerine ait dilin gramer dizeleri içinde yazılması yoluna gidildi. Klasikler arasında trajedi eserleri rağbet gördü ancak ne bir trajedi sahneye kondu ne de eski biçimi içinde bir yenisi yazıldı. Anlaşılması için resimlemeye gerek duyulan şairlerin, sözgelimi, Nikandros ve Oppianos'un, el yazma kopyaları çıkarılırken de resimler dahi kopye edilmiş, Roma, belki de Hellen dönemi örneklerine baş vurulmuştur.

Bizans kültürünün son olarak canlandığı Palaiologos'lar dönemi (XIII. ve XIV. yüzyıllar), Batıdaki Yunan araştırmacılarının uzun bir süre öğrenemediği metinlerin emendatio'su işlemini sürdürecek kadar dili iyi bilen ve onu olağanüstü bir şekilde hisseden araştırmacılarıyla ünlendi. Ama bu filologlar da humanist değildiler; bunlardan hiçbiri, kendi dönemi kültürünün eski uygarlık ile nasıl bir bağ içinde olduğunu sormamıştır. Yine de, Keşiş Maximos Planudes (1260-1310) Doğuda Caesar, Cicero, Ovidius, Augustinus, Donatus, Boethius gibi birçok Latin yazarını keşfedip Yunancaya çevirerek yüzyıllar süren ayrılıktan sonra doğu ile batı dünya-

sını manevi yönden birleştirmek meziyetine sahiptir. Maximos'un adı *Anthologia Planudea* ile de bağlantılıdır. Venedik Marcianus kitaplığında özyazılı bir elyazması bulunan (1301 yılına aittir) antoloji, büyük bölümü Konstantinos Kephalas'ın derlemesinin çok az bir bölümünün eklenmesi ve birçok bölümünün de çıkarılması -hepsi de ahlak ölçütüne göre- yoluyla elde edilmiş yedi kitaplık bir derlemedir ve birkaç yüzyıl *Anthologia Palatina*'yı gölgede bırakmıştır. Öğrencisi Manuel Moskhopulos, ikili konuşma biçiminde gramer ve Homeros, Hesiodos, Pindaros, Euripides, Theokritos için yorumlar yazmıştır. Demetrios Triklinios XIV. yüzyılın birinci yarısında *ex professo* metin eleştirisi ile meşgul olmuş, üç büyük trajedi yazarı Aristophanes, Pindaros, Theokritos gibi Yunan edebiyatının en zor yazarlarının metinlerinin emendatio'larında büyük ustalık göstermiş, bunlara şerh dahi düşmüştür.

İstanbul Türkler tarafından alınıp (1453) Bizans uygarlığı sona ermeden önce Bizanslı bilginler İtalya'ya gelmeye başladılar. Bunlar arasında, Poggio Bracciolini'nin davetiyle Floransa'daki Studio'da Yunanca dersi vermek üzere gelen Manuel Khrysoloras da vardır. Khrysoloras 2 Şubat 1397'de görevine başlar ki bu tarih, Yunanca'nın batı kültürüne resmi yoldan girişi olması dolayısıyla filoloji ve humanizm çalışmaları için tarihi bir andır. Bu örneği, 1428'de İtalya'ya gelen Trabzonlu Georgios; iki yıl sonra gelen Theodoros Gaza; 1439'da, Yunan ve Latin kiliselerinin birleşmesi için toplanan Oikumenikos kurulu için İmparator Ioannes Palaiologos'un maiyetinde Ferrara ve Floransa'ya gelen Plato incelemeleriyle ünlü Georgios Gemistos Plethon; Kilise ve kültür tarihinde hizmeti geçmiş olan Trabzonlu Kardinal Bessarion; ileride Floransa'da öğretmenlik yapacak olan çok genç yaştaki Ioannes Argyropulos; Poliziano, Roma'ya gelen Ioannes Reuchlin ve adını vermediğimiz birçok örnekler izler. Başkaları da İtalya'ya geldiler ve İstanbul'un düşüşünden sonra bu ülkeyi ikinci vatanları saydılar. Böylece değişik öğreti sahibi insanlar, öğretmenler, kitap kopyası çıkaranlar, çeviri yapanlar ve kitap tüccarları, humanizm ve rönesansın değişik merkezlerinde Yunan çalışmalarının destekçileri ya da öğreticileri oldular.

Bu arada İtalyan bilginler doğrudan doğruya kaynaktan yararlanmak için İstanbul'a gelirler, buradaki üstatların derslerine girerler ve dil öğreniminde ileri düzeye ulaşıp, ayrıca, klasik metin-

lerden oluşan değerli ganimetleriyle geri dönerler. Beş yıl boyunca, 1403'ten 1408'e kadar, vatanına dönmüş olan Khrysoloras'ın derslerine girdikten sonra bilgi ve elli kadar Yunan codex'iyle birlikte İstanbul'dan ayrılan Guarino Veronese bunun örneklerinden biridir. Giorgio Aurispa da yine doğuda iki aşamada ikâmet ettikten (1405-1413 ve 1421-1423) sonra İtalya'ya 238 Yunan el yazmasını getirir. Yazmalar arasında, dört İskenderiye gramercisinin yorumlarının da yer aldığı Marcianus A Homeros'u; Aeskhylos, Sophokles ve Rodoslu Apollonios Laurentianus'ları; *Homeros Hymnos'ları*; *Anthologia Palatina* ve *Planudea*; Pindaros; Euripides; Aristophanes; Plato; Thukydides; Ksenophon; Demostenes; Aristoteles; Plutarkhos (Moralia); Diodoros; Strabo; Arrianos; Lykinos; Dio Cassio; Athenaios bulunur. Onu, 1420-27 yılları arasında, Manuel'in yeğeni Ioannes Khrysoloras'ı dinledikten sonra kırk codex'le dönen Francesco Filelfo izler. Getirdiği eserler arasında Homeros, Hesiodos, Herodotos, Theokritos, Aiskhines, Lysias, Polybios, Ailianos, Aristoteles, Hermogenes, Philo, Dio Khrysostomos, Pergeli Apollonios, Philostratos, Libanios, Nonnos, *Suidas* vardır. Bessarion da İtalya'ya, aralarında İzmirli Quintos'un *Posthomerica* ve Kolluthos'un *Helene'nin Kaçırılışı* da bulunan çok sayıda kitapla gelir.

Tehdit altındaki doğudan eski kültür hazinelerinin taşınmasıyla doğulu göçmenler bu eserlerin en iyi şekilde korunmasını sağlamışlardır. Bu metinlerden tek bir örneğin birçok defa yok olmaktan kurtulmuş olması mümkün sayıldığında, bazı Yunan yazarlarının el yazma traditio'sunun tek bir örneğe dayalı olduğunu düşünmek doğaldır. İtalyan humanistler ise telafi çalışmalarını, batı manastırlarında Latin metinlerini keşfettikleri sırada duydukları coşkuyla ve insan olarak deneyimlerini ve kültür varlıklarını zenginleştirmek niyetiyle sürdürüyorlardı. Buradan, Yunancayı öğrenmenin bir tür gramer nitelikli kürsü öğretimi ile sınırlı kalmamış olması, ama Yunan klasiklerinde beliren sanat ve düşünce ile, ya da, belli bir süre üzerinde çalıştıkları Latin eserlerinin vulgar dilde daha geniş çevrelerle özgün dilde (yani Yunancada) bir temasa izin verdiği gerçeği ortaya çıkar. Bu da İtalya'da, XV. yüzyılda, yeniden Yunan çalışmalarına dönülmesinin, bir rönesans uygarlığı öğesi olarak alınmaması gerektiğini doğrulamaktadır, çünkü rönesansa Atina değil, her zaman Roma örnek olmuş, Roma efsane olarak görülmüştür. Yunancadan yapılan çevirilerin oluşturduğu dizi-

ler, özgün dilin, yani Yunancanın ne çok sayıda kişilerce ne de iyi anlaşıldığını kanıtlar. Sophokles'ten çok Seneca'yı, Aristophanes'ten çok Plautus ve Terentius'u örnek alan tiyatrosuyla rönesans şiiri, Yunan klasiklerinin, yeni bir tarihte öğrenilmiş olmasalar bile çok az etkili olduklarını gösterir. Bununla İtalyan rönesansının, her ne kadar tersi defalarca söylense de, Yunancadan çok Latince kökenli olduğunu yeniden belirtmek isteriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I

LATİN EDEBİYAT ESERLERİNİN KORUNMASI

Yunan edebiyatı gibi Latin edebiyat eserleri de günümüze öylesine parça halinde ulaşmıştır ki, Roma Forum'u İmparatorluk Çağındaki durumuna göre nasıl eksik bir görünümdeyse, Latin eserlerinden kalan bölüm de bütüne göre öyle eksiktir. Bunun için Plinius'un *Naturalis Historia*'sında kaynak olarak verdiği yazar listesine bakmak yeterlidir.

Günümüze ulaşan klasik eser sayısı azdır, üstelik en iyileri de sayılmaz. Günümüz beğenisiyle kıyaslandığında bize daha iyi ya da daha kötü görünen eserlerin zamanımıza ulaşmasında dış sebepler rol oynamıştır. Edebiyatta ikinci derecede önem taşıyan ürünlerin, sözgelimi, olağan ve kısa vadeli amaçlara yönelik skandal ve karalama türündeki siyasi ürünlerin daha kolaylıkla yitirildiği bilinmektedir. Bu şekilde, Cicero'nun *Epistulae*'ında belirttiği Caesar döneminde en üst noktaya ulaşan siyasi yergiler, sonraki kuşağa ulaşmamıştır; bunlardan sadece, traditio'nun Sallustius kökenli olduğunu belirttiği eserler kurtulmuştur. Sanat değeri düşük olan ve büyük adları kötüye kullanarak ünlü yazarlara atfedilen eserler -örneğin *Bella minora, Appendix, Elegiae*'ın üçüncü kitabı, Heroides'ten bazı bölümler- günümüze ulaştılar çünkü bunlar sırasıyla Caesar, Vergilius, Tibullus ve Ovidius'un eserleri arasına katıldılar. Genellikle sanat eserlerinin biçimsel değeri, bilgi içeren ya da antik nitelikli yazılara olan bilimsel ilgiden daha çekicidir. Sözgelimi, Varro'nun büyük öğretiler kurduğu eserleri, Cicero'nun çoğu günümüze ulaşmış olan büyük sanat kurgulu eserleri karşısında aynı rağbeti görme şansına sahip olamamışlardır.

Bütün diğer insan faaliyetlerinde olduğu gibi edebiyatta da kusursuza daha yakın olan eserler, bir önceki ürünlerin yerini almışlardır. Bu doğal ayıklanma, bir yandan Latin edebiyatının en büyük eserlerini yok olmaktan kurtarmakla birlikte, öte yandan, bu edebiyatın gelişme çizgisini belirleyebilecek izleri de yok etme gibi bir sorumluluğu da üstlenir. Latin edebiyatı doruk noktasına, önceki dönemlerde de evrensel değerlerini koruyan ürünleriyle Caesar ve Augustus çağlarında ulaşmıştır. Bu yüzden Sallustius,

Caesar ve Livius'un birçok eseri; Cicero ve Ovidius'un eserlerinin büyük bir bölümü; Catullus, Lucretius, Vergilius, Horatius, Propertius ve Tibullus'un da bütün eserleri korunmuştur. Bunun karşılığında, Latin edebiyatının yükseliş aşamaları, kesinlikle belirlenememekte, sadece sezgi yoluyla saptanabilmektedir. Böylelikle, Cicero'nun söz sanatını anlamamız ve değerlendirebilmemiz için, onun hayranı olduğunu belirttiği önceki yazarların, örneğin C. Graccus'un ya da Licinius Crassus'un oratiolarından birine sahip olmamız gerekirdi. Catullus bizim için νεώτεροι'un tek temsilcisi ve bu edebi grubun Roma'da yaydığı yeni şiir beğenisinin tek tanığıdır. Augustus çağında da rağbet gören Ennius'un bu kadar az sayıdaki fragmentum'una sahip olmasak, Lucretius ve Vergilius'un doğal yeteneklerini daha iyi değerlendirmekle kalmaz, bu şairlerin Ennius'a neler borçlu olduklarını da saptayabilirdik. Aynı şey, Naevius'a göre Plautus; Lucilius'a göre Horatius; Cornelius Gallus'a göre Augustus çağı elegia yazarları; arkaik çağ annales yazarlarına göre Livius; Iulius - Claudius çağı annales yazarlarına göre de Tacitus hakkında söylenebilir.

Düzyazıda, en eski Latin edebiyatı eserlerinden sadece, tarımı konu aldığı için, Cato'nun *De agri cultura*'sı ile bir yüzyıl sonrasına ait olan ve yanlış olarak Cicero'ya atfedilen *Rhetorica ad Herennium* günümüze ulaşmışlardır. Şiirde ise Plautus ve Terentius'unkiler dışında eser yoktur. Ama, Horatius ve Seneca gibi İmparatorluk Çağının yetkin yargılayıcılarına bağlı olmasaydı Plautus da günümüze ulaşmayacaktı. Plautus'u kurtaran, Hadrianus döneminden başlayarak yaygınlaşan arkaizm modasıdır, şairin palliata'nın özgün temsilcisi oluşudur. Onun yanında, üslup açısından Plautus'un eserleriyle belirgin bir zıtlık arz eden Terentius da korunmuştur. Tibullus yanında Propertius'un da korunmuş olması aynı sebebe atfedilebilir. Antoninus'ların yönetimi sırasında en üst noktaya ulaşan arkaizm eğilimi, Nero ve Flavius'lar döneminde yaşayan Beyrutlu M. Valerius Probus'un filoloji çalışmalarıyla hazırlanmıştır. Bu konuda Svetonius şöyle diyor (*De gramm. et reth.*24): "(Probus) taşradaki okulunda eski yazarların bazı metinlerini okumuştu. Bu metinler Roma'da çoktan ortadan kalkmış ama oralarda hâlâ hatırlanıyordu. Gittikçe artan bir ilgiyle onları yeniden okuyarak ve okuyucusuna ün ve şandan çok ayıplama getireceği konusunda genel bir güçümseme sezdiği halde bunları okumakta ısrar etti. Kitapların birçok nüshasını topladıktan sonra

onların yorumlu ve açıklamalı yayınlarını hazırlamaya (*emendare*); kolometria uygulamaya ve noktalama işaretleri koymaya (*distinguere*) ve kendi yargısını metinlerin kenarlarına not halinde düşerek, ayrıca, yargılarını ayrı bir commentarium'da toplamaya (*adnotare*) başladı". Demek ki Cumhuriyet dönemi filoloji örneğini izleyerek, klasik metinlere -bunlar arasında Nero döneminde istenmeyen arkaik yazarların eserleri de bulunur- İskenderiye yayım tekniğini uygulayan Probus, metinlerin bütün olarak onarılıp unutulmaktan kurtarılmaları yönünde gayret göstermiştir. Onun, Horatius, Vergilius, Lucretius ve Plautus ile Terentius hakkında varlığı kanıtlanmış ya da varsayılan yayınları, Flavius'lar döneminde klasizme dönüşü teşvik etmiş ve Hadrianus ile Antoninus'lar yönetimi altında yaygınlaşan arkaizme zemin hazırlamışlardır.

Severus'lar hanedanının düşüşü ile dominatus'un yeniden kuruluşu arasında kalan dönemde (235-284), kültürü de içine alan derin bir bunalım ortamı egemendir. Ama yüzyılın sonunda imparatorluk rejimi pekiştirilip devletin sürekliliği sağlandığında, arkaik Latin edebiyatının büyük bir bölümü kaybedilmiş olmalıydı. Ennius'un, Lucilius'un; togata ve atellana şairlerinin; Cicero öncesi hatiplerinin; Livius'tan önceki annales yazarlarının daha bir yüzyıl öncesine kadar bilinen ve beğenilen eserlerinin 300 yıllarında okunuyor olması ne düşünülebilir ne de kanıtlanabilir. Hayatta kalan eserler korunmalarını, maliyet hesaplarıyla bağlantılı olarak, güncel ilgi uyandıran metinlerin, birçok papyrus tomarlarıyla birlikte tek bir pergamena codex'ine yazılması, sınırlı anlamda da olsa, modern denebilecek bir kitapta toplanması yaygın alışkanlığına borçludurlar. Aynı şekilde rönesansın ilk basımcıları; ilgi duymadıkları ortaçağ edebiyat ürünlerini bir tarafa bırakmışlardır. Plautus ve Terentius (nitekim her birinin traditio'su bu çağdan başlatılır), Caesar ve Augustus çağı klasikleri (bunlar arasında Livius'un eserinin tamamı artık yoktur, özet ve epitome'ler bu dev eserin bütün olarak kalmasını imkânsız kılmaya başlarlar) böyle kurtulmuşlardır. Sallustius hakkında bu çağda hâlâ herşey, Varro hakkında da çok şey bilinmekteydi; Cicero'nun bazı mektup derlemeleri artık okunmuyordu, klasikler arasında yine de, Tiberius ile Marcus Aurelius arasında kalan dönem yazarları da bulunmaktaydı ve bunlar da oldukça geniş bir yelpaze oluştururlar: Cicero yanında Seneca ve Quintilianus, Livius yanında Tacitus; Horatius yanında Persius ve Iuvenalis; Vergilius yanında Lucanus, Valerius Flaccus, Statius ve

Silius Italicus bulunur. Hiç denenmemiş γένη temsilcileri olarak Phaedrus ve Martialis de hayatta kalmışlardır.

Latin metinlerinin günümüze nakledildiği çağlar: Latin edebiyatı karşısında Hıristiyanlığın tutumu başlangıçta genel bir ilgisizlikten ibarettir. Bu da, yaşama getirilen yeni bakış açısından kaynaklanır ve sonuçta, devlet ve toplum kavramlarına karşı açıkça sürdürülen polemiklerden daha zararlıdır. Kültüre karşı gösterilen ilgisizliğin kanıtları, Hıristiyanlık öncesi metinlerinin kazınıp üzerlerine hıristiyan metinlerinin yazıldığı palimpsestos'lardır; yok edilen pagan tapınaklarının yıkıntıları üzerine inşa edilen eski hıristiyan kiliseleriyle benzerlik gösterirler. Ama Hıristiyanlığın kısa bir süre sonra karşı karşıya kaldığı yeniden yapım çabaları sırasında, önce hoşgörülü davranma, sonra da , yerine kolayca başkası konamayacak bir kültür mayasıyla yoğrulmuş antik edebiyattan kalanlar için ödün verme gereği duyuldu. Yeni durum en uç örneğiyle, Aziz Paulus'un bir mektup metninin üzerine yazılmış bir Homeros metni taşıyan palimpsestos'ta görülür. Ama IV. yüzyılın belli başlı hıristiyan yazarları, önceki dönemin kültürüyle öylesine içli dışlıydılar ki bu yazarlardan biri, aynı zamanda Cicerocu ve hıristiyan olunup olunamayacağı doğrultusundaki sıkıntılı bir soruyla karşı karşıya kalmıştır (Aziz Hieronymus, Ep. XXII). Bu ağır ruhsal iç çatışma, Latin çalışmalarının, inancı savunmada yararlanılacak üslubu geliştirme ve zekâ bilemede kullananlar için zararlı olmayacağı konusunda karara varılmakla bir çözüme ulaşabilmiştir. Sonraki yüzyılda büyük bilgin Cassiodorus, başlangıçta pagan kültüre karşı olan Aziz Benedictus'un kurduğu (529) tarikatı en serbest bir şekilde yeniden düzenlemiş olmakla övülür. Onun Calabria'da kurduğu *Vivarium* camiası, ortaçağ uygarlığı ve klasik varlığın korunması konularında büyük öneme sahiptir. Cassiodorus'un talimatları ve bunların müritlerince de izlenmesi sayesindedir ki tarım üzerine (bu arada Cato'nun eseri), yazım ve tıp alanında birçok eser günümüze ulaşmıştır.

Dışta barbarların tehdit ettiği, içte yeni dinin sosyal ve siyasi yapılarını sarstığı Roma devletinin savunması IV. yüzyıl ortasından başlayarak hareketli bir tepki doğurdu ki bu da artık sadece geçmişin büyüklüğünde yaşayan pagan kültürün dini ve edebi değerlerini yeniden diriltip canlandırma önerisi getirdi. Bu amaçla, öğretim görmüş kitlenin elinde bulunan bakımsız ve yanlış

codex'ler ya da henüz kitap haline getirilmemiş papyrus tomarları yerine, klasiklerin yeni metinlerinin yazıldığı codex'lerin hazırlanması yoluna gidildi. Bu metinler de Probus'un yaptığı gibi bir eleştirel bölüm içermiyorlardı ama gerektiği yerlerde açıklayıcı notlar bulunmaktaydı. Metinleri hazırlayan bu kişiler, ücret karşılığında çalışan amatörler ya da gramerciler olmakla birlikte, Latin yazarlarının ortaçağa ve günümüze ulaşmalarını sağlamışlardır. Yoksa, Roma'nın pagan geleneğinin en büyük savunucuları arasında bulunan Q. Aurelius Symmachus, kendi metni için bir *recensio* önermeseydi Livius'tan günümüze hiçbir şey kalmayacaktı. Bu öneriye birçok gramerci katılmıştır ve elimizdeki en iyi traditio bu kaynaktan alınmadır. Böylece, 527'de consul olan bir Vettius Mavortius, Horatius'u; Bellum Gallicum'un II. kitabıyla sınırlı olarak, hakkında hiçbir şey bilinmeyen bir Iulius Celsus Constantinus da Caesar'ı yayımlamıştır. Ama Caesar asıl, belki de 521'de ölen Pavia Başpiskoposu Ennodius'un yeğeni olan Flavius Licerius Firminus Lupicinus'un çalışmasıyla günümüze ulaşmıştır ve bu şekilde biri V. yüzyılın ilk çeyreğinde, diğeri VI. yüzyılın ortasında olmak üzere *Bellum Gallicum*'un iki yetkin elyazması hazırlanmıştır. Hıristiyanlık, pagan tepkisine karşı kesin bir zafer kazandığında da aynı hıristiyan yazarlarının metinleri için de aynı gerekçe ortaya çıkmıştır. Yukarıda adı verilen Mavortius, Horatius'un hıristiyan taklitçisi olan Prudentius'un bir yayınını hazırlar; çalışma arkadaşı olan Felix sonraları Martianus Capella'nın emendatio'sunu hazırlar ve Symmachus (Hıristiyanlığın ünlü düşmanının torun çocuğu ve Boethius'un kayınpederi), Cicero'nun *Somnium Scipionis*'ine ait Macrobius tarafından hazırlanan yorum ve açıklamalar üzerine çalışmalar yapar. Bizzat Cassiodorus'un tasarıları da, tarihsel açıdan, onları, batı kültürüne hizmet eden bu kişilerin faaliyetleri çerçevesinde dikkate almaksızın anlaşılamaz.

İtalya'da Roma egemenliğinin son bulması Latin kültürü için Hıristiyanlıktan daha yıkıcı olmuştur. Yarımadanın Longobardi istilasından (568) VIII. yüzyıl sonuna kadarki dönemde, daha önce, III. yüzyılda başlayarak klasiklerin kaybolmasına sebep olan derin kültür bunalımı, gelenekleri zayıflatarak artmıştır. Varro'dan ortaçağa *De lingua latina*, büyük bir bölümü fragmentum'lar halinde de olsa ulaşmıştır (oysa bu eseri Aziz Augustinus bütünüyle okuyabilmişti). Buna karşılık aynı yazarın önemsiz sayılamayacak *Antiquitates divinae*'ı (Sidonius bu esere değinir, çünkü Augustinus'un

De civitate Dei'sinde eleştirilmiştir); *Discipliane*'ı (Aziz Augustinus'un bir öğrencisi tarafından kullanılmıştır, çünkü Augustinus eserin bir bölümünü, Martianus Capella'nın çalışmasında da tamamını yeniden gözden geçirmiştir); *Imagines*'i (Ausonius eseri hâlâ dolaysız olarak okuyabilmişti ancak, artık geçmiş ve unutulmuş bir dünyayı tasvir ettiğinden herhangi bir ilgi ve merak uyandırmaz) ortadan kaybolmuşlardır. Svetonius'un edebi eserleri, Hieronymus'un excerptum'larıyla yarışamayarak sadece küçük bölümler halinde varlığını sürdürdüler; imparatorlukları yıkıldıktan sonra da ilgi uyandırmayı başaran imparatorların yaşam öyküleri dışında ise bütün eserleri yitirildiler. Sulpicius Severus ve Orosius kendi dönemlerinde Tacitus'un *Historiae*'ını bütünüyle okuyabilmişlerdir ama VIII. yüzyılda bu eserden sadece birkaç parça kalmıştı ve birçok boşluk bulunmasına rağmen eserlerinin tamamının günümüze ulaşması rastlantı sonucudur. Yazdığı tarih eseriyle Chronica'sına kaynak oluşturan Aufidius Bassus bizler için bir isimden ibarettir. Cassiodorus'un hâlâ okuyabildiği Pompeius Trogus, Iustinus'un hazırladığı epitome yüzünden yok olmaya mahkûmdu. Livius da gittikçe yitiriliyordu, ancak Papa Gelasius ikinci deca'sı okuyabiliyordu ama sonra eser bütünüyle kayboldu. Cicero da bütün bu kıyımdan kurtulamadı. Bu yazarın, Aziz Hieronymus, Aziz Augustinus ve Boethius'un hayranlığını kazanan çok önemli bazı oratio'ları ve felsefe eserleri -*Consolatio, Hortensius, De republica*- kaybolmuştur. De republica'dan, bu kitabı bilgili hıristiyanların kullanımına sunan Macrobius'un yeni platocu yorumu sayesinde sadece son bölüm, *Somnium Scipionis* kurtulmuştur. Yine aynı yazarın belli başlı rhetorica eserleri ortadan kalkarken, sadece raslantı sonucu bazıları yeniden bulunmuştur. Horatius dahi yaklaşık iki yüzyıl, VII. yüzyılın ilk yarılarında, Piacenza yakınlarındaki Bobium manastırının kurucusu İrlandalı keşiş Aziz Columbanus eseri doğrudan doğruya inceleyip teşhis edinceye kadar, tanınmadan kalmıştır. Seneca'yı, Lactantius ve Aziz Hieronymus bizden daha büyük bir ölçüde okumuşlardır. Klasik çağın sonuna kadar Lucanus'un ikinci derecede önem taşıyan bazı şiirleri biliniyordu. Yine önemli yazarlardan Petronius ve Ammianus Marcellinus ağır yaralar aldılar, oysa İmparator Anastasius (491-518) ve İmparator Iustinianus (527-565) dönemlerinde İstanbul'da, Priscianus ve Laurentius Lydus'nun kendi ağızlarından verdikleri bilgiye göre, hâlâ bu yazarların Batının izini kaybettiği çok sayıda

eserleri -hukuk eserleri dışındakiler de- korunuyordu. Ama bunlar da, Doğuda Latin dilinin artık kullanılmaması sonucu hayatta kalamadılar.

Sonuç olarak ortaçağ başında Latin edebiyatı geniş bir yıkıntı alanı halindeydi ve ayakta kalan eserleri oldukça azdı. Edebiyat ürünleri arasında doğal ya da keyfi ayıklama; kültüre karşı ilgisizlik; tahmin edilemeyen her tür başka sebepler bu onarılmaz yıkımı hazırlamışlardır. Ama VIII. yüzyıl sonunda imparatorluk kavramı, Roma'yı merkez alan bir Batı İmparatorluğu kavramı doğduğunda Latin edebiyatı için de yeni bir şafak söker. Ortaçağ Latin eserlerinin korunması hususunda antik çağın son yüzyıllarında olduğundan çok daha fazla gayretli gözükür; kurtarılabilen kurtarılır. Herşeyden önce, Fransa , Almanya ve Roma'nın aristokrat Symmachus'larının çalışmalarını devam ettiren İtalya dini camiaları sayesinde, ayrıca, Cassiodorus'un kurduğu manastır disiplini, İrlandalı ve Anglasakson keşişlerin° propagandası -Colombanus, Gallus, Bonifatius aracılığıyla VII. ve VIII. yüzyıllardaki genel kültür karartmasında hayatta kalan traditio için tek koruma yolu -ve Roma kültürünün savunmasında Charlemagne'ın umut veren tutumu kurtarmada geçerli etmenlerdir. Charlemagne, "Caesar"ların sadece siyasi değil aynı zamanda kültürel mirasına da sahip çıkar ve yeni bir Augustus olarak sarayını bilim merkezi yapar, buraya zamanın en büyük bilginlerini, İrlandalıları ve onların öğrencilerini toplar. Bu kategoriye VIII. ve IX. yüzyılların hemen bütün Carolingiens bilginleri dahildir ve aralarında, edebiyat çevrelerinin "Horatius"u olarak bilinen Alcuin de vardır. Evrensel bir kültür ve bilgi sahibi olan Alcuin, imparator adına söz sanatı ve diyalektik üzerine yazılar yazmış, saray okulunun yöneticisi, imparatorun kendisinin de öğretmeni olmuş, imparator da ona Tours manastırını tahsis etmiş ve burada kültür yaşamının yeniden canlanmasını sağlamıştır. Alcuin'in öğrencisi Hrabanus Maurus da Fulda başrahibi olduktan sonra, bu manastırın kurucusu Bonifatius'un geliştirdiği bilimsel çalışmaları yenilemiştir. Bu ve benzer çok sayıdaki manastırda (bunların bir bölümü de İtalya'dadır) IX. yüzyıldan başlayarak, Latin yazarlarının ortaçağ codex'lerinin büyük bir bölümü hazırlanmıştır. Kullanılan yazı, Charlemagne'ın 789 yılındaki buyruğuyla zorunlu kıldığı ve Alcuin'in kurallarını saptadığı yeni "carolingiens" yazısıdır. Daha yeni codex'ler de çoğu kez, haklı olarak ilk rönesans adı verilen bu çağın kaybolmuş örneklerinden

kaynaklanırlar, bazı traditio'lar dışında. Bunlar arasında, eskiçağda her zaman tanınan ve bilinen bir şair olarak Vergilius'un traditio'su, hepsi V. ile VI. yüzyıl arasına ait olan Mediceus,Palatinus, Romanus ve az ya da çok parçalanmış durumdaki başka güvenilir codex'lere dayalıdır; Bembinus'un temsil ettiği Terentius traditio'su da çok eski bir tarihi temel alır; Livius'un üçüncü decas traditio'su bir Puteanus (şimdi *Parisinus* 5630) codexle, V. decasın yarısı, Lorsch kökenli V. yüzyıl Vindobonensis codex'iyle günümüze ulaşmıştır; Persius'un *Satirae*'ının ve Iuvenalis'in bazı dizeleri *Vaticanus* 5750 kapsamındadır; Aziz Hieronymus'un *Chronica*'sı bir Oxoniensis, Prudentius'un şiirleri de VI. yüzyıla ait yine bir Puteanus (şimdi Parisinus) traditio'suna sahiptirler. Bunlar dışında bütün Latin yazarlarının Carolingiens dönemi codex'leriyle korunduğu söylenebilir. Caesar ve Horatius gibi bazı yazarlara ait codex'ler o kadar çok sayıdadırlar ki bu dönemden başlayarak bu ve başka yazarların okullarda okutulmaya başlandığı ya da yeniden okul metinleri arasına alındığı sonucuna varılabilir. Bonifatius'un öğrencisi Sturmius tarafından Thuringia'da kurulan Hersfeld manastırının carolingiens yazısı ile yazılmış bir codex'i bu konuda bir örnek oluşturur. İtalya'ya getirildikten sonra kaybolan codex'ten, Tacitus'un ikinci derecede öneme sahip eserlerinin humanist apographos'ları türetilmiştir. Böyle yoğun ve övgüye değer kofaaliyet hakkında bir fikir vermek için Alman manastırlarında korunan IX. ve X. yüzyıllara ait az sayıdaki kataloglarda, hıristiyan ve pagan yazarların 2586 el yazmalık listesi bulunduğunu; IX. yüzıla ait başka bir Fransız manastırında, Tibullus ve Cicero (oratio'lar) gibi gerçekten ender parçaların kaydedildiğini hatırlamak yeterli olacaktır. Genel olarak, kurtarma eylemine, okullardaki ihtiyaç (Terentius, Vergilius, Cicero'nun büyük bir bölümü); yerel yurtseverlik (Verona Catullus'u, Fransa Caesar'ı, Almanya Tacitus ve Ammianus Marcellinus'u kurtarmışlardır); felsefe ve ahlak gerekleri (Cicero, Horatius, Seneca) ya da pratik gerekler (tarım ve tıp üzerine yazılmış kitaplar) eskiçağ yazarlarına, özellikle Vergilius'a idealist ya da hıristiyanlaştırıcı değişmeler atfedilmesi gibi etmenler katkıda bulunmuşlardır.

Sonraki yüzyıllarda bilim, manastırlara, okullara ve üniversitelere mal edilmiştir ancak, eski yazarlarla olan temas, metinlerden süzülüp alınan eski bilgeliği daha kolay ulaşılabilir hale sokarak kısa ve özlü bir öğreti sınırları içinde yoğunlaştıran eskiçağın

geç dönemi eserlerinin rekabeti ve hiç kesintiye uğramaksızın okunuyor olmaları sebepleriyle azalmıştır. Daha Romalıların pratik anlayışları sonucu Yunan biliminin, genel kültürün herkese ait olan gerekleri hizmetine sokularak, okul metni türünde yaygınlaştırılması yoluna gidilmişti. Çok değişik bilim kollarından seçilip alınan ve bilginin geniş ansiklopedi dizelgeleri oluşturacak biçimde bir araya getirilen bu bir tür değişik bilgiler "summae"ı, gelişerek "liberales" olarak adlandırılan yedi sanatı oluşturmuşlardır. Martianus Capella (V. yüzyıl), başlığından da anlaşılacağı gibi dörtnala bir hayalgücü, kuru bir bilgi varlığı ve neşeli bir allegoria'nın çerçeve oluşturduğu *De nuptiis Philologiae et Mercurii* adlı eserinde bu "artes liberales" sistemine kesin düzenleme getirmiştir. Cassiodorus, Isidorus ve Beda'nın benzer yazılarında geniş bir şekilde kullanılarak yaygınlaşan bu üretim, bütün diğer bilgilendirici örnekler gibi, okuyucuyu kolaylıkla rahatsız edebilecek dine yabancı ad ve bağlantıların *auctores*'lerinin, yani kaynakların isteyerek belirtilmeyişiyle, bütün ortaçağ boyunca yasalara uygunluğu yetki sahiplerince onaylanıp nüfuz kazandı. Böylece *artes* ile *auctores* arasında belirgin bir zıtlık ortaya çıktı. Kilise *artes*'i masum, yeri doldurulamaz, hatta ilahiyat biliminin hizmetlileri olarak kabul edip destekledi; *auctores*'e ise kuşkuyla baktı; onların neredeyse şeytandan esinlendiklerini düşündü. İşte genel hatlarıyla belirlenmiş tablo budur. Yaşamın akışı, geçmişin gerçek kültür varlığını zehirleme ya da parça parça yok etme tehdidi getiriyordu. Bu kültür varlığının korunmasını, klasik geleneğin savunulması yolunda yeni ve güçlü bir tepkiye borçluyuz. Hiçbir zaman hiçbir batı ülkesinde, özellikle Fransa'da yukarıda sözü edilen *auctores* üzerine incelemelerini sabırla ve sevgiyle sürdürmesini bilen aydın ruhlu kişiler ya da Latin kültürünün yaygınlaşması yolunda geleneksel misyonunu devam ettiren manastırlar hiç eksik olmamıştır. Bobiumlu bir Fransız keşişi olan Gerbert'in Silvester II (ölümü 1003) adıyla papalığa yükseldikten sonra da Cicero'nun oratio'larını aynı tutkuyla okumayı sürdürmesi rastlantı değildir. Ünlü Salisburyli John'un (1110-1180) öğrettiği Chartres'de XI. yüz yıldan başlayarak gelişen ve Orleans'da XII. yüzyıldan sonra ortaya çıkan liberal eğilimli okullar, skolastiğin kaleleri karşısında yerlerini aldılar. Benzer bir tepki İtalya'da da görüldü: Dante'nin yaşça büyük çağdaşı Brunetto Latini (XIII. yüzyıl sonlarında ölmüştür) Fransızca düzyazı halinde *Trésor* başlıklı sistematik-ansiklopedik bir eser yazmış,

bunun yanında, belirtildiğine göre, Cicero'nun oratio'larını *vulgar* dile çevirmiştir. Dante'nin kendisi de, dehasının gerektirdiği gibi, üstün bir sentez sonucu eski yazarların "*lungo studio* ve büyük aşk"ına dayalı bir klasizm gereğiyle kendi skolastik yapısını aşmıştır.

Toprak ekime hazırlanmıştı ve kısa bir süre sonra Francesco Petrarca tohumları serpti. Petrarca, *ab externo* zorunlu kılınan yetkililer karşısında, iki çağ sınırında ve kendi deyimiyle geçmişe olduğu kadar geleceğe de bakıyor olmanın bilinciyle, özgürlüğü hak olarak isteyerek yeni çağın yolunu açtı. Rönesansın zamanı gelmişti; *renascatur Homerus,* artık semantik değer kaybına uğrayarak özel bir uğraş ya da zanaat meslekleriyle aynı anlama gelen *artes*'le kıyaslandığında *auctores*'in bütünüyle yeniden değerlendirilmesine işaret eden bir Petrarca sloganıdır. Ama humanistlerin bireysel atılımları içinde ortaçağla bağlarını kopardıklarına inandıklarını o yetkililer kısa zamanda klasik yazarları putlaştırıcı davranışlar altında yeniden canlandılar ve bu defa Cicero ile Vergilius'un boyunduruğu, önceki kuşakların Aziz Augustinus ve Aquinolu Aziz Thomas'ın boyunduruğundan daha hafif değildi. Bu durum bir yandan en saf Latincenin zorunlu olarak taklit edilmesiyle Latince konuşma dilinin doğal akışını baskı altına alma (ve sonunda ortadan kaldırma); öte yandan, humanistlerin doğmakta olan klasik dünyanın aydınlattığı çağlarına göre karanlık ve kaos içinde gördükleri ortaçağ karşısında tarihçi olmayan bir tavır almaları sonucunu doğurmuştur ama bu çağ insanlarını, hiçbir ortaçağ bilgininin yapmadığı şekilde Latin yazarlarıyla yakın, neredeyse kişisel ilişki içine sokması bakımından övgüye değer niteliktedir. Buradan, klasik çağ örneklerini, yani eski yazarların yitirilmiş ya da dağılmış eserlerinin araştırılması yolunda itici güç doğmuştur. Bu araştırma da, konumuz açısından ilk humanistlerin en belirgin faaliyetidir ama en bilinçli humanistlere, eski büyük yazarları tarih ve biyografi alanında incelemekle eskiçağı yeniden değerlendirmek; Cicero ve Vergilius geleneği içinde Latinceyi yeniden yaşatmak; âdetlerin ve yaşamın değişmez kurallarını saptamak gibi daha soylu ve yüce faaliyetler olarak görünmüş olmalıydılar. Petrarca'nın eylemi öylesine iletişimsel etkinliğe sahipti ki tavırlarındaki çekicilik kendinden sonra gelenler arasında yaygınlaştı; eski yazıları keşfetmede aynı zaptedilmez tutku, gün ışığına çıkarılan metinlerin kopyalarını çıkarmak gibi maddi ve elle yapılan bir çalış-

ma yoluyla yeniden sahip olunan bu hazineleri kurtarıp korumak yolunda aynı çaba görüldü ve neredeyse o çağın güzel yazı inceliğindeki "humanistik" olarak adlandırılan geliştirilmiş zarif bir yazı türü uygulandı. Bazı humanistlere verilen ve onların, keşfedip arayacakları yerleri önceden tanıyarak verimli sonuçlar alma umuduyla kabul ettikleri kamu görevi ve temsilcilik gibi yükümlülüklerle Alpler'in ötesindeki ülkelere yolculuk fırsatlarının da kamçıladığı codex arama humması gittikçe yaygınlaşarak değişik biçimlerde sonuçlandı. Bıkmadan ve usanmadan sürdürülen çalışmaların bilançosu şu verilerle özetlenebilir: Poliziano'nun gördüğü ve bir *editio princeps* kopyasıyla birlikte collatio'sunu yaptığı, şimdi Paris ulusal müzesinde bulunan ve Piero Vettori'nin 1541 yılı baskısında kullandığı ama hemen sonra kaybolan ve yerine az çok dolaysız olarak orijinalden çıkarılan kopyasının konduğu bilinen bir Marcianus içinde Cato'nun *De agri cultura*'sı, Varro'nun *De re rustica*'sı ile birlikte Floransa'da, 1482'de bulundu; Lucretius, 1417 yılında Poggio Bracciolini tarafından, dolaysız bir kopyası *Itali* olarak adlandırılan aileyi başlatmadan önce kaybolan ve korunmuş en iyi codex'lerin, ikisi de IX. yüzyıla ait olan *Quadratus* ve *Oblongus*'un (birinci codex 1479'da Magonza'da bulundu) ilk örneği de olan bir Fulda el yazmasında bulunup dünyaya sunuldu. Catullus'un eseri 965 yılında Piskopos Raterio tarafından bulunan Verona Capitulare'sinin bir el yazması yoluyla iletildi ama sonra kayboldu ve belki de Francesco adlı Veronalı bir yazıcı tarafından XIV. yüzyıl başında yeniden bulundu, ancak apographos'larıyla birlikte yüzyılın ortalarına doğru kesinlikle yitirildi; metin, XIV. yüzyılın sonuna ait *Sangermanensis* ve *Oxoniensis* codex'lerinin uygunluklarına göre yeniden kurulabilir niteliktedir. Cicero'nun oratio'larının büyük bir bölümü humanist çağda bulundu (edebiyatın bir tür "ideal manifesto"su, bu yüzden Humanizme ait *Pro Archia* Petrarca tarafından 1333'te Liège'de bulundu); *In Verrem*, XI. yüzyıla ait *Vaticanus* 25 içinde başka oratio'larla birlikte 1426 yılında Kardinal Giordano Orsini tarafından bulundu; bir başka grup *Cluniacenses* 496 ve 498 içinde ortaya çıkarıldı. Bunlardan ilkinin Montreuilli Jean'a ve ondan da Poggio'ya ulaştığını biliyoruz; sonra da Constans'dan, kopyası çıkarıldıktan sonra kaybolduğu Floransa'ya gönderildi (1415). İkinci ise W. Peterson tarafından eksik bir durumda bulundu. Cicero'nun söz sanatı üzerine yazdığı eserleri, Carolingiens çağının eksik codex'leri aracılığıyla ortaçağda çok iyi bilinmiyordu;

bunlar ancak Laudensis codex'inin Lodi piskoposu Gerardo Landriani tarafından 1421'de bulunmalarıyla bütün halinde tanınabildiler. Codex, Gasparino Barzizza'nın eline geçtikten sonra kayboldu, ancak bu arada bir şans eseri olarak apographos'ları çıkarılmıştı. *Epistulae ad Atticum*, ikinci derecede derlemelerle birlikte 1345'te Petrarca tarafından bir Verona codex'inde bulundu ve kopyası çıkarıldı, ancak, ne orijinali ne de kopyasından, *Laurentianus* 49, 18 apographos'u dışında hiç bir iz kalmamıştır. *Aratea*'nın büyük bir bölümü 1422'de Anconalı Ciriaco tarafından Vercelli'deki bir nüshada bulundu. Varro'nun *De lingua latina*'sından kalan kitapları (V-X), Boccaccio tarafından Montecassino'da Longobardi yazısıyla kaleme alınmış eski bir codex'te (Laurentianus 51, 10) ortaya çıkarılmıştır. Livius'un beşinci decas'ının yarısı Almanya'da bir Lorsch codex'inde 1527 yılında Simon Grynaeus tarafından bulundu, şimdi Viyana'dadır. Phaedrus'un traditiosu iki Carolingiens codex'ine, *Pithoeanus* ve *Remensis* codex'lerine dayanır, bunlardan ilki hemen unutuldu ve sonra yeniden bulundu ancak şimdi codex'i elinde bulunduran kişinin bağnazlığı yüzünden yararlanılamaz haldedir. İkinci codex ise 1608'de cizvit rahibi Sirmond tarafından bulundu ama 1774'te çıkan bir yangından zarar gördüğü için metin sadece collatio ve özetleri yoluyla kurulabilmektedir. Velleius Paterculus'un traditio'su, Murbach (Alsace)'ta 1515 yılında bulduğu codex'ten yararlanan Beatus Rhenanus'un hazırladığı baskı dışında, bu baskının, Rhenanus'un amanuensis'i olan Albert Burer'in *Murbacensis* collatio'sunun daha dikkatli hazırlanmış metninden alınmış düzeltmelere bir ek bölümle yer verdiği başka bir kopyası aracılığıyla bilinir. Cornelius'un *De medicina*'sı, elimizdeki aynı Carolingiens ailesine ait sonradan yitirilen bir codex'te, Niccoli tarafından bulundu.

Petronius'un *Coena Trimalchionis* fragmentum'u XV. yüzyılda İtalya'da bulundu. Eserin tek codex'i Dalmaçya'daki Trau'ya götürüldü ve 1650'de Marino Statileo tarafından Cippico'ların kitaplığında keşfedildi. Tacitus'un ikinci derecedeki eserleri, Svetonius'un *De grammaticis et rhetoribus* parçaları ile birlikte Hersfeld'in bir Carolingiens codex'inde bulunup 1455'te Ascolili Enoch tarafından İtalya'ya getirildi ama el yazması burada kayboldu. Önemli eserleri ise IX. ve XI. yüzyıllara ait Mediceus I (*Laurtentianus* 68, I: *Annales* I-VI) ve Mediceus II (*Laurentianus* 68, 2: *Annales* XI-XVI, *Historiae* I-V, ve Apuleius: *De magia, Florida, Metamorphoseon*)

codex'lerinde elimize geçti. Bunlardan ilki, Almanya'nın Corvey manastırında bulundu, 1508'de İtalya'ya getirildi; diğeri ise Boccaccio tarafından Montecassino'da bulunup Floransa'ya getirildi. Manilius, Silius Italicus, Statius (*Silvae*), belki de aynı codex'te korunmuş olarak Poggio tarafından 1417'de Almanya'da bulundular. Yine aynı Poggio, İsviçre'deki St. Gallen manastırında ve Almanya'ya 1417 yılında yaptığı verimli yolculukta, günümüze apographos'larının ulaştığı Quintilianus'un *Institutio*'sunun bütün halinde iki codex'ini buldu. Asconius da yine Poggio tarafından keşfedildi; Poggio, St. Gallen'de, 1416 yılında, şimdi dolaysız ya da dolaylı kopyalarına sahip olduğumuz kaybolmuş nüshayı buldu. Genç Plinius'un *Epistulae*'ının sekiz kitaplık bir *corpus*'u X. yüzyıldan beri, piskopos Raterio ve yaklaşık beş yüz yıl sonra 1419'da Veronalı Guarino'nun rahatlıkla görebildiği Verona Capitulare'sinde bulunuyordu; buna karşılık Traianus'a yazılan mektuplarla birlikte bütün sylloge 1500 yıllarında Veronalı rahip Giocondo tarafından Paris yakınlarında bulundu; kopyası 1508 yılına ait olan Plinius'un *Mektuplar*'ının bütününü kapsayan ilk baskısı için kullanıldıktan sonra kayboldu, ama *Panegyricus*, iki dolaysız apographos'un çıkarıldığı bir nüshadaki *Paneryrici veteres*'in *corpus*'uyla birlikte 1433'te Giorgio Aurispa tarafından Magonza'da bulunmuştu. Frontinus'un *De aquaeductu urbis Romae'ı* yine Poggio tarafından 1429'da Montecassino'da ortaya çıkarıldı; buna karşılık Niccolò Niccolini'nin *commentarium*'unda tasvir ettiği Hersfeld codex'i yitirildi. Ammianus Marcellinus'un *Rerum gestarum*'undan kalan kitapları (XIV-XXXI) *Vaticanus* 1873 codex'iyle korundular. Bunlar da Poggio tarafından Fulda'da IX. yüzyılda bulunan başka bir Hersfeld yazmasının apographos'udur ve şimdi hemen hepsi yitirilmiştir. Nihayet, Rutilius Namatianus'un *De reditu*'su, bir IX. yüzyıl Bobium codex'inde Giorgio Merula'nın yazıcısı Giorgio Galbiate tarafından 1493'te yeniden bulundu, Bologna'da 1520 yılındaki *editio princeps* baskısı için G. B. Pio tarafından kullanıldı. Bobium codex'i, dolaysız bir apographos'u ile birlikte 1706'da kayboldu. Elimize geç döneme ait kopyaları bulunmaktadır.

Eksiksiz olduğu iddia edilemiyecek olan bu özet bilgiler, iki tür gözlemde bulunmamızı gerektirirler: önce, humanistlerin, tutkuyla sürdürdükleri araştırmaları sırasında edindikleri codex'lerin büyük bir bölümü Carolingiens çağına aitti; bunun sonucu, çeşitli kazaların yol açtığı kayıplar bir yana, Latin edebiyatından kalanlar,

humanizmin büyük keşiflerinden sonra Carolingiens çağındaki boyutları aşmıyordu. Ayrıca, yeniden bulunan elyazmalarının, kopyaları çıkarıldıktan sonra hemen bütünüyle kaybolması, eskiçağın bu değerli tanıkları karşısında bütün humanistlerin aynı saygıyı göstermediğini kanıtlar. Bu saygıyı, örneğin, mümkün olduğu kadar doğru metin incelemek istediğini söyleyerek, Roma'da kaldığı sırada gördüğü Cicero ve Quintilianus'un yazılarını Papa'dan isteyen Sens dioecesis'inde Ferrieres keşişi olan Lupus'ta (ölümü 862) görüyoruz. Bu açıdan Lupus, humanistlerin büyük bir bölümüne göre çok daha fazla eleştirel tavra sahipti. Diğerlerinin tutumunu mazur gösterebilecek tek sebep olarak ise, bulunan elyazmasında yeni bir metnin ileticisi olma -ki bunun sadık kopyası da metnin alındığı nüshanın kendiliğinden değerini düşürüyordu- işlevinden başka bir şey görmeme önyargısız eğilimi gösterilebilir. Zaten, çözülmesi zor olan eski codex'lerin daha kolay okunabilen yeni codex'ler karşısında gerilemelerini doğal karşılamak gerekir. Bu açıdan bakınca, basım çalışmalarının yaygınlaşmasının hangi yönde işlediğini herkes kendiliğinden anlayacaktır.

Elimizdeki Latince metinler aşağı yukarı, eskiçağın ve Carolingiens çağının koruduğu, humanizmin de bize ilettiği durumdadırlar. Bazıları da değişik ölçülerde, papyrus ve palimpsestos'ların ortaya çıkarılması, kitaplıkların daha dikkatle taranması yoluyla elimize geçerler. Papyrus'lar şimdiye kadar Latin eserleri hakkındaki bilgimizi artırmada çok az bir katkıda bulunmuşlardır. Daha önce de belirtildiği gibi Herculaneum papyrus'ları arasında 1809 yılında, Actium savaşı üzerine yazılmış yazarının adı bilinmeyen bir parçanın, eksik durumda yetmiş kadar hexameter dizeli bir tomarı bulunmaktadır. Oxyrrhynkhos'ta Livius'un bazı kitaplarının epitome'sinden ve Aelius Tubero'ya atfedilebilen bir eser parçasından (Pap. Oxyr. 2088) başka önemli bir şey bulunamamıştır. Cicero oratio'ları (*In Verrem*), Sallustius (*Bellum Catilinarium)*, Livius (I. kitap) ve *Aeneis*'ten kalan küçücük parçalar, elimizdeki eserlere hemen hiçbir katkıda bulunmadılar. Edebi ve belgesel Latin papyrus'larının geniş kapsamlı bir derlemesini R. CAVENAILE , *Corpus Papyrorum Latinarum*, Wiesbaden 1958 hazırlamıştır. Bu derlemede bulunmayan *Carmen de bello Actiaco ise* G. GARUTI'nin hazırladığı (Bologna 1958) daha yeni bir yayında yer alır.

Codex'lerin katkısı ise daha büyük boyutlardadır. Çağımız-

da kimyasal işlemler yoluyla, üzerine ikinci bir yazı yazılarak (palimpsestos) unutulmuş orijinal metinlerin çözülmesi mümkün olmuştur. En ünlü palimpsestos'lar arasında, 1814'te Kardinal Angelo Mai tarafından bulunan ve Plautus'un iki komedisinin tamamını, diğer on iki komedisinin yarısına yakın bölümünü, Seneca'nın iki trajedi parçasıyla birlikte yine Plautus'un dört komedi (bunlar arasında *Vidularia* da vardır) fragmentum'unu içeren Cicero'nun oratio'larının yazılı olduğu Milano, Torino ve Roma kitaplıklarında bulunan palimpsestos'lar (Torino'daki bir yangın sonucu yitirilmiştir; Vatikan'daki, Seneca'nın kaybolan felsefe yazılarının kalıntılarını, Livius'un 91. kitabının ve Lucanus ile, daha geniş çapta Gellius'un küçük parçalar halinde metinlerini içerir); en ünlü olarak Vaticanus 5757, yine Bobium kökenli ve 1822'de Mai tarafından bulunan ve o güne kadar tanınmayan parça halindeki *De republica* palimpsestos'u; Livius'un III-IV. kitaplarının yazılı olduğu Verona ile XXVII. ve XXIX. kitaplarının parçalarının bulunduğu Torino -kaybolmuştur- palimpsestos'u; Fronto' nun mektupları, başka yazılarının kısa parçaları ve Symmachus'un *Oratio*'larının elimize geçmesini sağlayan ve sırasıyla 1815 ve 1823 yıllarında yine Mai tarafından ortaya çıkarılan başka bir Ambrosianus ve Vaticanus palimpsestos'ları; 1816'da B. G. Niebuhr tarafından bulunan Gaius'un Verona, Granius Licinianus'un 1853'te P. de Lagarde ve G. H. Pertz tarafından bulunan parça halindeki londra palimpsestos'ları ve Mısır kökenli *ter scriptus* bir codex bulunur.

Son olarak, Latin edebiyat varlığının korunması ve artırılmasına katkıda bulunan ve son yıllarda sistemli araştırma ya da kitaplıklarda rastlantı sonucu bulunan metinlerden söz etmek gerekmektedir. C. Annibaldi 1907 yılında Jesi Balleani kitaplığında, genellikle, daha önce sözünü ettiğimiz Tacitus'un ikinci derecede önem taşıyan eserlerinin bulunduğu Hersfeld codex'iyle özdeşleştirilen ve IX. yüzyıla ait başka bir codex'ten alınmış olan üçüncü quaternio (Agr. , 13-40 karşılığıdır) içerikli Tacitus'un *Germania* ve *Agricola* el yazmasını buldu. Yine 1912'de A. Beltrami, Brescia'da Seneca'nın *Epistulae ad Lucilium*'unda yazılı olduğu IX. yüzyıla ait bir Bobium codex'i olan Quirinianus'u buldu. Kaybolan bir Bobium elyazmasının apographos'u olan *Vaticanus 2836* codex'inin A. Campana tarafından keşfi de çok yakın bir tarihtedir (1951). Bu bobium elyazmasından F. Munari, Symmachus'un dostu ve belki de derlemenin yazarı olan yeni bir Latin şairinin, Iunius Naucelli-

us'un kişiliğine ışık tutacak çoğu yayımlanmamış 71 epigramma'dan oluşan bir sylloge bastırmıştır (1955). Bu eserde, kendi şiirlerinin en yoğun olduğu bölümde, Tibullus'un daha genç çağdaşı olan Domitius'un -onun vakitsiz ölümüne dizelerinde yer vermiştir- , Augustus'un annesi Axia'nın anısına sunulan iki epigramma'sı; Domitianus dönemi Roma'sının acıklı durumunu çeşitli şikâyetlerle dile getiren, Martialis'in övdüğü gizemli bir "Sulpicia"nın bilinen 70 hexameter ölçülü dizesi; yazarı bilinmeyen iki şiir yanında Naucellius ve Symmachus'u başka bir çağdaşı olan Anicius Probinus'un bir epigramma'sı bulunur. Latin şiirine (IV. yüzyıl) mütevazı ama zarif bir şair kazandıran bu son keşfine burada, sadece bilgi vermek bakımından değil, başka keşiflerin de yapılması dileğiyle yer verilmiştir.

Fragmentum'lar, Latin edebiyat eserlerinin bütün olarak sahip olduğu boşluğu oldukça sınırlı bir ölçüde kapatabilmişlerdir. Bu eserlerin bir bölümü de sadece talihin cilvesi sonucu korunmuşlardır, *Philippicae* oratio'larının *Gudianus* 278 codex'i yoluyla iletilen ve Cicero'nun bir övgüsünü de içeren Cornelius Nepos'un *De historicis Latinis*'in bazı cümleleri; Iustinianus'un *Constitutiones*'inin bir XII. yüzyıl codex'i yoluyla bize ulaşan Livius'un 20. kitabının epitome parçaları gibi. Birçoğu da gramercilerin (glossographos'lar, skoliastes'ler, systemagraphos'lar) ve eski esercilerin *excerpta* ve *commentaria*'ları yoluyla günümüze ulaşmışlardır. Bütün bunlar arasında yekte ve eskilik bakımından, *De lingua latina*'nın özellikle VII. kitabıyla Varro; ayrıca, epitome yazarları Festus ve Paulus (aynı zamanda Festus'un epitome yazarıdır)'un eseri aracılığıyla Verrius Flaccus sivrilirler. *Scholia Bobiensia*'da olduğu gibi Asconius'un yorumlu açıklamaları sayesindedir ki Cicero'nun kaybolmuş oratio'larının bazı parçaları korunabilmiştir. Ama eski eserlerin aranmasında asıl atılım II. yüzyıl arkaizm yazarları, özellikle Fronto ve Gellius tarafından yapılmıştır. Bu moda geçtikten sonra, bu bilginlerin topladığı büyük hazineler bütünüyle yok edilmediler ama sonraki yüzyıllarda yaşayan Nonius, Solinus, Macrobius ve Vergilius'un yorumcuları gibi epitome ve excerptum yazarlarınca kullanıldılar. Geç döneme ait sözlükler hâlâ çok eski *Carmen saliare*'den kelimeler barındırırlar, Sevilla piskoposu Isidorus'un *Etymologiae*'ı, Cumhuriyet döneminin gerçekten ender parçalarını bize iletir. Nonius'un eseri olmasaydı, Varro'nun *Satyrae*'ının fragmentum sayısı 591'den 44'e düşerdi. Bu da bu

kaynakların zenginliği hakkında bir fikir vrmektedir. Drama ve özellikle trajedi şiiri hakkında doğrudan sahip olduğumuz bilgilerdeki eksiklik de aynı boyutlarda olacaktı.

II

LATİN YAZARLARINA İLİŞKİN BİYOGRAFİ VE KRONOLOJİ BİLGİLERİ İÇEREN KAYNAKLAR

Bütünüyle özyaşam öyküsü niteliğindeki eserlerden hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Tarihsel anı yazarlığı alanında elimizde sadece Caesar'ın *Bella*'sı vardır ama, Hieronymus'un Paulus'a yazdığı bir mektuba eklediği (*De viris illustribus*, 54) ve Origenes'in *Homiliae*'ının çevirisine Rufinus'un yazdığı önsözün bazı elyazmalarında bize ulaşan Varro'nun eserlerinin yaklaşık yarısını içeren katalog, sonradan başkaları tarafından yeniden elden geçirilmiş olsa bile, bugün kaybolmuş olan bu büyük polygraphos'un (=Varro'nun) *De vita sua*'sının üçüncü kitabını temel almıştır. *De divinatione*'nin ikinci kitabının önsözünden, Cicero'nun felsefe ve rhetorica eserleri hakkında; *Brutus*'tan (304 vd.) ve bir bölümüyle *De oratore*'den yazarın söz sanatı hakkında bilgi ediniyoruz. Aziz Augustinius, belki de kendi çağında hâlâ okuyabildiği Varro'nun eserini örnek alarak, *Retractationes*'te yazarlık faaliyetinin bir tablosunu çizer ve *Confessiones*'te, kayda değer bir içebakış yeteneğiyle, ruhunun heyecan verici öyküsünü anlatır. Klasik lyra şairleri ve Attika trajedilerini örnek alan Hellen uygulamasını izleyerek Augustus döneminin en büyük şairleri şiirlerinin son mısralarında (Vergilius, *georg.* 563 vd.) ya da dizilerinin son şiirinde (Horatius, *Ep.* I, 20; Propertius, I, 22; Ovidius, *Amor.* III, 15; *Trist.* IV, 10) okuyucuya bir tür kişisel "damga"larını sunmayı ya da okuyucuyu selamlayıp veda etmeyi (Horatius, carm. III, 30) ihmal etmezler. Aynı şekilde İmparatorluk çağı şiir ve düzyazı eserlerinde, Martialis'in, Statius'un ve Quintilianus'unkiler gibi kişisel nitelikte önsözler bulunur. Quintilianus'un *Institutio*'sunun önsözüne, eski bir yazarın yayımcısıyla olan ilişkisini aydınlatacak şekilde Tryphon'a yazılmış bir mektup da eklenmiştir. "Yeni" komedi prologus'larında da uygulandığını bildiğimiz bir biçimde, kötü niyetli rakipleriyle şair arasındaki kişisel rekabet hakkında bilgi edindiğimiz Terentius'un komedilerinin prologus'ları da aynı kategoride toplanabilirler. Ama yazarların özyaşamlarıyla ilgili en zengin kaynaklar, doğal olarak, bu yazarların mektuplarıdır. Cicero, Horatius, Genç Plinius, Symmachus, hıristiyanlar arasında Cyprianus ve Aziz Hieronymus'un mektupları günümüze ulaşmıştır ve bütün

eski edebiyatta en iyi bilinen yazarlar da bu yazarlardır. Bunlardan ayrı olarak, özyaşamla ilgili bütün malzeme, bir yazarın geçici olarak arada bir kaleme aldığı yazılarından ibarettir, Varro, Sallustius, Catullus ve Vergilius'ta olduğu gibi. Yazarların sunduğu bu kişisel tanıklıklar gerçek ve kalıcı bir içeriğe sahip oldukları sürece mutlak bir değer edinirler, yetkileri de tartışılmaz. Ama, az çok uzlaşmalı öğeler; modellerinden, telkin altında ya da taklit yoluyla uzaklaşan saikler; βεβιωμένον'un ülküleştirilmesi ve üsluplaştırılmasına yönelik bilinçli ya da bilinçsiz tepilerin etkisiyle yapılan açıklamaların, nesnel, yaşanmış ve acısına katlanılmış bir gerçekten çok, edebiyat, kültür ve düşünce etkinliği deneyimlerinin belgeleri olarak bir döküm niteliğinde kabul edilmelidir. Latinlerin bize sunduğu bi yografi malzemesinin varlığını tatmin edici bulanlar, bu malzemenin, hangi ölçüde uydurulmuş ve uzlaştırıcı bir özyaşam yazıcılığından esinlenip, gerçek yaşamın esinlediği kanıtları aştığını ve bu ülküselleştirme gereğinin uzak bir tarihe dayandığını görmemezlik edemezler. Bu uzak tarih, *Annales*'in önsözünde, çok kullanılmış düş öğesini temel alarak, böylece bir tür aykırı düşünce niteliğinde olan sentezde, kendini Homeros ve Kallimakhos'un varisi sayan Ennius'a kadar uzanır. Aynı gerek düzyazarlarda da egemendir: Cicero durumunda kendimizi özellikle elverişli bir ortamda bulsak bile -çünkü onun *Epistulae ad Atticum* başlangıçta yayımlanmak için yazılmamıştı ve bu yüzden yazar bu mektuplarında, herhangi bir üsluplaştırma niyeti bulunmayan duygu ve amaç içtenliği yansıtır- Plinius'un mektup yazıları açıkça yapmacık poz ve tavırlar içerir. Onlar, Cicero'nun temel alındığı bir edebiyatçı modeli çizme amacına yöneliktir ve militan siyasetin bulanık yarışmalarından bütünüyle uzaklaşmış olduğu için daha küçük boyutlarda bir kişilik ortaya korlar. Sallustius'un kendi yaşamı hakkında verdiği bilgiler de (*Catil.* 3 vd.), zamanındaki kamuoyunun kuşku ve karaçalmalarını hafifletmeye yönelik övücü bir ahlakçılıktan esinlendiğine bakılırsa, nesnel sayılmazlar. Aynı yazarın değişik eserlerinde, kuşkusuz her bir edebiyat türü geleneğinin elverişli kıldığı, özyaşam yazarlığının şu ya da bu tipine yönelik belirti salınımları görülebilir. Örneğin, Horatius'un *Sermones* ve *Epistulae*'ı yazarın yaşamının içten gelen bir belgeselini sunarken -tıpkı Lucilius'un şiirinin, onun uzun yaşamının hallerini bir adak tablosu içindeymiş gibi topladığı gibi (Hor. *serm.* II, 1, 32)- özyaşam kaynağı olarak *Odes*'ten ise çok ihtiyatlı bir ölçülülükle

yararlanılmalıdır, çünkü bu şiirlerde yazar çoğu zaman kendinden önceki yazarların konularını kendine mal ederek, bilinçli bir üsluplaştırma yaratmak amacıyla kendi eşkalini değiştirmekten çekinmez. Şöyle ki, Philippi kaçışını anlatırken (Carm. II, 7, 9, vd.) Arkhilokhos ve Alkaios'a ait olan kalkanın bırakılması motifini birleştirir, ya da, geçmişin büyük lyrica şairlerinden farklı olduğunu vurgulamak isteğiyle, ayrıca, şairliğine dayanarak tanrıların gözdesi sıfatıyla, bazen o lyrica şairlerinin modern yorumcusu rolünü üstlenerek ve her zaman fırsatların inceliğine uymaksızın, Pindaros'un izini sürmek ya da bir ahlak teması sunmak için, yaşamının hayret verici olaylarının anılarından -çocukken Vultur kayalarında uyuyup kalmış, güvercinler yapraklarla üstünü örtmüşlerdir (III, 4, 8 vd.); kurdun karşısında hareketsiz kalmış, kurt ise kaçıp gitmiştir (I, 22, 9 vd.); bulutsuz bir havada şimşek çakmıştır (I, 34, 5); yıkılan bir ağacın altında kalma tehlikesiyle karşılaşmıştır (II, 13, 10 vd.) - yarar elde etmek yoluna koyulur. Yine *Odes*'in izinde, şairin aşkları hakkında bilgi edinmek isteyenler, karşılarında herhangi bir teşhise imkân vermeyen gerçek dışı kişiler bulurlar. Benzer durumlara elegia şairlerinde de rastlanır: yoksulluktan yakınmayı seven Tibullus, Horatius'ta tanıdığımız adama benzemez ama Hellen aşk şairlerinin saptadığı kalıbı her zaman acılarla dolu ve yoksulluk içindeki âşık tipinin karşılığıdır. Propertius'un sevdiği ve adına şiir yazdığı kadın olan Cynthia'da düş ve gerçek birbirine karışır; özyaşam atıflarının daha zengin olduğu Vergilius'un *Georgica*'sında ise allegoria ve gerçek, birbirini dışlayacakları yerde, çoğu zaman bir arada bulunurlar. Aynı şekilde, en içten ve yapmacıksız, geleneğin ağırlığından en az etkilenmiş Latin şairi olan Catullus'un *Liber*'inde, onun aşk serüvenleri hakkında kesin bir bilgi, kronoloji ile ilgili bir öğe aramak tedbirsizlik olur. Belli başlı Latin şairlerinin her birine atfedilen cenaze epigramma'larının özgünlüğü de ciddî kuşkulardan uzak değildir. Bunların en önemlilerinden ikisi hakkında şu örnekler verilebilir: Gellius'un, Varro'ya dayanarak Plautus'a atfettiği mezar taşı yazısı (I, 24), palliata'nın çok ölçülülüğünün ölümünden hemen sonra gözden düşeceğini önceden söyleyen şaire bir tür falcılık meziyeti atfetmesi; yine, öleceğini önceden hissederek mezarına kazılmak üzere Vergilius'un yazdığı distikhon (Vitae, s.45 Diehl), şairin, Aeneis'in yayınının kesin yasağına ilişkin vasi-nyet hükümleriyle, diğer eserlerinin yanında, pentameter'in son bölümünde en büyük şiirine ilişkin olarak yaptığı

ima arasında bağdaştırılması imkânsız çelişkiler ortaya koyar.

Biyografi ve Kronoloji Bilgileri İçeren Eski Belgeler: Yazarların yaşadıkları dönemle ilgili belgeler arasında yazıtlar birinci sırayı alır. Genç Plinius'un durumu ise olağanüstü bir niteliğe sahiptir. Bu yazarın cömertçe dağıttığı armağanlar ve üstlendiği çok sayıdaki kamu görevleri birçok epigrafi belgelerine yansır. Bunlar arasında, doğduğu kent olan Como'daki şimdi yitirilmiş olan ama büyük bir parçası Milano'da S. Ambrogio manastırında korunan büyük bir yazıt bulunur (*CIL* V, 5262). Yeni bir tarihte gün ışığına çıkarılan belgeler de, Tacitus'un hayatındaki önemli bir olayı, onun Anadolu'daki proconsul'lük görevini aydınlatmış (1890'da Caria kenti Milas'ta bulunan Yunanca yazıt, krş. "Bull. de corresp. hellénique" XIV, 621) ve İ.Ö. 17 yılında *Ludi Saeculares* dolayısıyla kutlama şiiri yazması konusunda Horatius'a verilen görevi doğrulamıştır (oyunların resmi protokol belgeleriyle birlikte 1892'de Roma'da bulunan yazıt, krş. Dessau 5050, r. 149). Ama, epigrafi malzemesinden, sahte saptamaları önlemek bakımından büyük bir ihtiyatla yararlanılmalıdır. Nitekim, Aquino yazıtında adı geçen Iuvenalis (*CIL* X, 5382), genelde inanıldığı gibi, satira şairi ile aynı kişidir; Padova'da bulunan Livius'ların mezar taşı yazıtı (*CIL* V, 2975), tarihçinin ailesiyle ve *Thubursicum Numidarum*'da bulunan bir *Nonius Marcellus Herculius* kutlama yazıtı (*CIL* VIII, 4878) IV. yüzyıl lexicon yazarıyla ilgili bulunmuştur ama Campania'da bulunan bir yazıttaki (*CIL* 3086 vd.) M. Verrius Flaccus'un Augustus çağı gramer yazarıyla ve Cirta'da ortaya çıkarılan bir yazıtta adı geçen (*CIL* VIII, 7094) bir Caecilius Natalis'in, Minucius Felix'in diyaloğunun aynı addaki kahramanıyla özleştirilmesi hâlâ tartışılan bir sorundur.

Başka eski belgeler arasında mektup derlemeleri bulunur. Bu alanda, Lucretius ve Varro için biyografi malzemesi Cicero (*ad Quint. fr.* II, 9, 3 ve *ad famil* 9, 1-8); Tibullus için Horatius (1,4); Tacitus, Martialis, Silvius Italicus ve Svetonius için Genç Plinius tarafından sunulur. Genç Plinius, dayısının eserlerinin bütün halinde bir kataloğunu, Baebius Macer'e yazdığı mektupta (III, 5) bildirir; *Historiae*' da Yaşlı Plinius'un ölümünün ayrıntılarını yazmayı tasarlayan ve bilgi isteyen Tacitus'a, dayısının ölümünü anlatır (VI, 16). Bazen de eserlerde rastlantıyla başka biyografi bilgileri keşfedilir. Örneğin, Plautus, *Miles*'te (211 vd.) oldukça açık bir şekilde Naevi-

us'un hapsedilmesine ilişkin imada bulunur; *Poenulus*'un başlangıç bölümünde Ennius'un kaybolmuş bir trajedisinin başlığını verir; Cicero, Varro'nun eserlerini hatırlar (*Ac. post.* I, 9); Horatius çok defa Vergilius'la olan dostluğunu (*Serm.* I, 5, 40 ve 6, 55; *Carm.* I, 3 ve 24); Ovidius (*Ex Ponto* IV, 16) Augustus çağı son dönem şairlerini anlatır; Statius (*Silvae* II, 7) doğum yıldönümü dolayısıyla dul eşine yönelttiği dizelerle Lucanus'tan; filozof Seneca, günümüze ulaşan tek fragmentum'undan anlaşıldığı kadarıyla *De vita patris*'te kendi babasından söz eder. Ağır bir gerilim ve anlaşmazlık döneminde bu kanıtların inanırlığının, bilgi veren kişinin siyasi tavrı ve hakkında bilgi verilen kişiyle olan ilişkilerine göre değiştiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Pompeius yanlısı Varro'nun Caesar yanlısı Sallustius'u kötülemesinin (Gellius XVII, 18) ya da Sallustius'un, özgünlüğü tartışılan ve Cicero ile ailesine karşı ağır hakaretler taşıyan eserlerinin fazla bir anlamı yoktur. Tarafsızlıkları konusunda kuşku duyulmayan kişiler olarak rakipleri ya da sert mizaçlı yargıçların dile getirdikleri aynı Sallustius'un (*Catil.* 31, 6) ve Asinius Pollio'nun (Sen. *Suas.* VI, 24) dürüst minnet duyguları Cicero lehinde daha çok değer taşırlar.

Bu bilgi kaynaklarının eksik olduğu yerde şans eseri olarak eskilerin, parça halinde ve çoğu zaman yeniden kaleme alınmış bir biçimde günümüze ulaşan bilgi yüklemeye yönelik faaliyetleri devreye girmektedir. Yunanlılar bu tür bir incelemeye, edebiyatları en iyi eserlerini verdiği zaman başladıkları halde Romalılar aynı çalışmayı Yunanlılardan, henüz edebiyatlarının başlangıç dönemindeyken almışlardır.

Accius, geniş kapsamlı bir eserinde, *Didascaliae*'da (sadece birkaç fragmentum kalmıştır) bu tür bir çalışmayı ilk defa uygulamıştır. Başlığının da belirttiği gibi -dar teknik anlamı göz önüne alınmalıdır- bu eserde yazar, edebiyat tarihini, özellikle de drama biçimlerini konu alıyor, Plautus'a atfedilen komedilerin özgünlüğü sorununa eğiliyordu. Burada, ilk sahne gösterilerinin bir tür tarihçesini yazarken o ünlü kronoloji yanılgısına düşüp, Tarentum'un alınış tarihi olarak 272 ile ikinci alınış tarihi olan 209'u karıştırmış, Livius Andronicus'un Roma'ya geliş tarihini yarım yüzyıl öne almıştır. Plautus'un eserlerinin özgünlüğü sorunu, kısa bir süre sonra Aelius Stilo tarafından da ele alınmış, ondan da kesin çözüm saptayan büyük öğrencisi Varro'ya iletilmiştir. İskenderiye filoloji-

si nasıl Homeros çalışmaları etrafında biçimlenmişse, Roma filolojisinin de Plautus üzerine yapılan çalışmalarla başlatılmış olduğu söylenebilir. Bu bilgi yükü faaliyeti Cumhuriyet çağında da sürdürüldü ve bir bölümünü kendinden öncekilerin vardığı sonuçlardan, bir bölümünü de bu yazarların eserlerini düzeltip genişletme yoluyla, yoğun bir biçimsel çalışma ürünü olması yanında hacmi açısından da olağanüstü sayılabilecek *De actionibus scaenicus*'u yazan M. Terentius Varro'nun çalışmalarıyla en üst noktasına ulaştı. Drama eserlerini konu alan ve bugün bütünüyle kaybolmuş olan eser, belki de Latin tiyatrosuna ilişkin temel bir eserdi ve Plautus'un komedilerinin günümüze ulaşan didascaliae'ı ve Terentius'un altı komedisi bundan kaynaklanıyordu. Pythagoras'ın sayısal mysteria'sına göre yedi küçük gruba bölünmüş yedi yüz portre içeren, her birinin bir biyografi epigramma'sı ve gerektiğinde düzyazıyla kaleme alınmış ek notlarıyla birlikte, eylem ve kültürün her dalında ünlü Yunan ve Romalıların oluşturduğu bir tür galeri niteliğindeki on beş kitaplık *Hebdomades* ya da *Imagines* de daha yakın anlamda biyografi eseri özelliği taşır. Yazarının kültürel milliyetçiliğinden esinlenen *-tituli* ya da *elogia* ile birlikte *imagines*, soylu ailelerin *atria*'sında sergileniyorlardı- ancak uygulamada yazarının Hellen örneklerindeki teknikten yararlandığı bu çok özel eserin gerçekleşmesi, yine yazar olan ve Varro'dan sonra, şiir yazıtlarının yer aldığı, ancak kapsamında sadece komutan ve devlet adamlarının bulunduğu bir *Imagines* yazan Atticus'un kitap atölyesinde mümkün olmuştu. Cicero'nun tanıklığına göre (*Ac. post.* I, 9) Varro daha önce *De poetis* adlı eserinde ünlü kişilerin, şairlerin oluşturduğu daha dar bir çevreyi kapsayan biyografi ve kronoloji nitelikli araştırma geliştirilmiş, bu eserde, elde edilen sonuçların yanında, yararlanılan ve tartışılan konuları bütünüyle vermekten de kaçınmamıştı. Eğer arkaik Roma şiiri çalışmalarımızda belli sayıda güvenilir tarihlendirmelerden yararlanabiliyorsak bu, bütün olarak günümüze ulaşmamakla birlikte, eskiçağda her zaman zengin bir biyografi ve kronoloji kaynağı olarak kalan Varro'nun eseri sayesindedir. Varro'yu izleyen sayısız yazar arasında özellikle Cornelius Nepos kayda değer niteliktedir. Yazarın *De viris illustribus* başlıklı eserinin Latin tarihçileriyle ilgili bölümünden günümüze bütün olarak Cato ve Atticus'un yaşamları ulaşmıştır. Ancak, toplanan bilgilerin doğruluğunu ve geçerliliğini denetleyebildiğimiz bölümlerde yazarın düşük bilimsel ölçütlerle çalışma yaptığının

farkına varırız. Bu da ondan, gerekli ihtiyatı göstermek kaydıyla bir kaynak olarak yararlanmamıza engel oluşturmaz. İmparatorluk çağında Svetonius Tranquillus tarihsel - edebi nitelikli araştırmalara yönelir. Belki de başlığı *Virorum illustrium libri* olan eserinin *De gramaticis et rhetoribus* bölümü oldukça sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Latin şair, hatip, tarihçi ve filozoflarına ilişkin diğer bölümler maalesef kaybolmuştur. Svetonius kaynaklarını, herşeyden önce Varro'nun araştırmalarını, Flavius dönemi büyük bilgini M. Valerius Probus'u tarih-bilgi alanındaki incelemelerini akıllıca kullanmış, aldığı bilgileri yeterli görmediği yerlerde kendi imkânlarına başvurmuştur. Bu yüzden, günümüze ulaştığı kadarıyla dahi Svetonius'un faaliyeti büyük önem taşır. En ciddi İskenderiye filolojisine uzanan ve Roma'ya Probus tarafından getirilen elyazmalarıyla birlikte eserlerin de iletilmesi örneğine uygun olarak bu eserden bazı şairlerin *Vitae*'ı, özel olarak Terentius, Vergilius, Tibullus, Horatius ve Lucanus'un yaşamları türetilmiştir. Horatius'un yaşamı dışında bütün öyküler, özellikle Tibullus'un yaşamı özgün Svetonius örneğine göre çok eksiktir, ancak sonraki dönemlerde genişletilmiş ve yeniden yazılmışlardır. Buna karşılık Persius'un *Vita*'sı büyük bir bölümüyle Probus'un commentarium'una bağlıdır ve bir titizlik ve öğreti saptama örneği oluşturur. Iuvenalis'in *Vita*'sı ise günümüze on iki ayrı redaksiyonuyla ulaşmıştır, Svetonius'tan çok sonraki bir döneme aittir ve biyografi araştırmaları geleneğinin de bozulmasına örnek gösterilebilir.Düzyazarlardan sadece Yaşlı Plinius'un *Naturalis Historia*'sının elyazmalarıyla günümüze ulaşan yaşamı kalmıştır. Eserinin her bir bölümüne Svetonius, bu bölümlerde işlenen edebi türlere bazı giriş yazıları koymuştur. Roma'da gramer ve rhetorica'nın gelişmesi üzerine olan denemelerden başka, Diomedes ve Isidorus aracılığıyla çok kısaltılmış ve yeniden gözden geçirilmiş *De poetis* bölümü için yazılan giriş de günümüze ulaşmıştır. Nihayet, Aziz Hieronymus'un Chronica'sından, aynı kaynaktan olmak üzere kısa ama önemli bilgiler ediniyoruz. Hieronymus, birinci İbrahim yılından (yani İ.Ö. 2016) İ.S. 325 yılına kadarki belli başlı dünya olaylarına ilişkin eşzamanlı bilgiler içeren Eusebios'un *Khronikoi*'unun II. kitabını Latinceye çevirmek ve onu İ.S. 378 tarihine kadar güncelleştirmekle, Yunanlı kronoloji yazarının sistemli bir şekilde atladığı Latin edebiyatıyla ilgili temel tarihleri de eklemek ve eseri böylece tamamlamak istemiştir. Yazar kitaba, Svetonius'tan örnek

alarak, en önemli bulduğu tarihleri eklemiş, Eusebios'un uyguladığı sisteme göre de, Olimpiyat yıllarının karşılığı olan tarihleri de işaretlemiştir.

Latin Kaynaklarınca İletilen Biyografi ve Kronoloji Bilgilerinin Geçerliliği: Daha önce söylendiği gibi, traditio'nun sunduğu biyografi ve kronoloji bilgileri karşısında modern eleştirinin takındığı uzlaşmaya yönelik iyimser tavrı her zaman haklı göstermek mümkün değildir. Aristoteles tarafından başlatılan bilimsel biyografi yazarlığının, onun uzak kuşak öğrenci ve izleyicilerince roman ve düş dünyasına doğru sert bir dönüş yaptığı bilinir. Bu kişiler, traditio'nun boşlukları karşısında, eleştirel ayrım yapmaksızın, anekdotlarla; özyaşamsal ya da ima değerinde, varsayılan bir içerikten oluşmuş keyfi yorumlarla, hatta skandal yüklü ya da iğneleyici uydurma sözlerle bu boşlukları doldurma çabası dışında bir ustalık gösterememişlerdir. İskenderiyeli ve Bergamalı bilginler kendilerini böyle bir durum karşısında bulmuşlar ancak, herşeyden önce her bir yazarın ve eserinin χρόνοι'unu saptamak amacıyla en titiz bir çalışma yöntemini yeniden tercih ederek bu durumu Aristoteles'in ilkelerine göre onarmayı başarmışlardır. Traditio, tarihleri güvenli bir şekilde saptamaya imkân vermediği zamanlarda da onları yaklaşık değerlerle belirlemekle yetinmişler, Atinalı Apollodoros'un yaptığı gibi ve sonraki Hellen düşünce dünyasında izlendiği üzere, her bir yazarın ἀκμή'sini, yani en olgun dönemini hesaplama ölçütünü uygulamaya koymuşlardır.

Latin biyografi yazarlığı başlangıçta Peripatos'un eleştirel nitelik taşımayan araştırma yöntemlerine uydu. Varro ise, metin ve belgelerin akla uygun yorumu yoluyla en belirgin kronoloji yanlışlarını düzelterek biyografiyi İskenderiye ve Bergama bilginlerinin bıraktıkları izler doğrultusunda yönlendirdi. Arkaik Latin şairlerinin biyografi geleneğine gelince, bu alan çarpıtma ve değiştirmelerle öylesine bozulmuştu ki, gerçek ya da gerçeğe benzer öğeleri yakıştırılmış keyfi ve uydurma öğelerden ayırarak metinleri eksik ve yanlışlardan arındırmayı başaramadı. Kesin verilerin yokluğunda Latin edebiyatının, Varro da olmak üzere eski tarih yazarları düş ürünü telkinlerin etkisiyle çalışmamış, Hellen biyografi taslağını kendi durumlarına uyarlayarak Latin edebiyatının tarihini Yunan edebiyat modeline göre kurmuştur. Svetonius dahi Cumhuriyet dönemi yazarları hakkında yararlandığı kaynakların yetkinliğini denetleme imkânını bulamamış, bozuk ve eksik geleneğin

sunduğu verileri nakletmekle yetinmiştir. Ancak, araştırmaları, kendi dönemi yazarlarına yöneldikçe incelemelerini derinleştirmeye ve özellikle, Hadrianus'u hükümdarlığının ilk yıllarında *ab epistulis* sekreterlik gibi önemli görevinin kolaylaştırdığı arşiv incelemelerine girişmekten çekinmemiştir. Yazar yine de Caesarların biyografilerinde olduğu gibi, çoğu zaman bir dedikodu ya da iğneleyici bir ayrıntı için bayağı ve adi bir merak konusu bulup anlatır. Svetonius'un eserinden alınmış olan Hieronymus'un excerptum'larının değeri de, hazırlamada gösterilen acele ve yazarın az çok çağdaş birçok olayı belli bir tarih etrafında toplama isteğinin doğurduğu belirgin keyfilik ve yanlışlar dolayısıyla hayli düşmüştür.

Bizim ihtiyatlı bakış açımız, daha doğrusu güvensizliğimiz işte bu öncüllerden kaynaklanır. Örneğin, Cicero *Brutus*'ta (72) sözünü ettiği için Accius'un kronoloji yanlışından -ve Varro'nun buna ilişkin düzeltmesinden- haberdar oluruz. Bu da Romalıların, Ennius'tan sadece bir kuşak sonra en eski edebiyatları hakkında ne kadar az bir bilgiye sahip olduklarını gösterir. Ama, kimi eser günümüze ulaşmadığından, kiminin de yanlış olduğunu belirleyecek bir öğe bulunmadığından kimbilir kaç defa düzeltme bir yana yanlışın dahi farkına varmamışızdır. Zaten yöntemler ne kadar özenli olursa olsun sonuçlara çoğu defa zorlanarak ulaşılmaktadır. Yine, Cicero *Brutus*'ta (78), Ennius'un ölüm yılının Thyestes'in temsil edildiği aynı yıla, 169'a atfedildiğini bildirir. Çünkü, Cicero'nun kullandığı cümledeki terimlerin gösterildiği gibi bu son ayrıntı kesinlikle belgesel gelenekten, yani trajedinin didascaliae'ından alınmadır, Cicero, Varro'nun vardığı bir sonucu tekrarlamaktadır. Ama, Ennius'un ölüm tarihinin, onun son sahne oyununun temsil tarihine rastladığı hakkında kim güvence verebilir? Yoksa, bu oyunun temsilinden sonra adı tutanaklardan çıkarılmış ve keyfi bir şekilde, sadece *terminus post quem*'inin belirlenmesi açısından, bu olayın resmi tarihi olarak kabul edilmiş olamaz mı?

Ayrıca, daha eski döneme ait şairlerin biyografilerine baktığımızda, bazen saf, bazen ukala ve kötü niyetli küçük öykülerle dolu olduğunu görürüz. Atakliği ve taşkın sözleri sebebiyle Naevius'un başına gelenler iyi bilinir. Bunu, birçok yazarlar arasında Gellius anlatır (III, 3, 15). Gellius'un öyküsü, şairin hapiste bulunduğu sırada yazdığı iki komedide yer alan hakaret ve kara çalma-

larını geri aldığı hakkındaki sözler dışında inanılabilir niteliktedir. Bu ayrıntı, Plautus'un değirmende çalıştığı sırada yazdığı üç komedi ile aynı kurguya sahiptir ve Gellius, aşikâr bir benzerlik ölçütüne göre iki olayı birbiri ardından sıralar. Bu şartlar altında, neden Plautus'un yaşamındaki olaya inanmamak, ama Naevius'un yaşamına ilişkin bu kısa öyküye kulak vermek gerekmektedir? Oysa Plautus'un bütün biyografisi söylenceler ve roman serüvenleri türünde olaylarla dokunmuştur ve bunlar, geleneğin masum görünüşü altında sunulduğunda, daha da tuzakla doludurlar. Plautus'un yaşamı hakkında anlatılanlar, her ne kadar Varro'nun üç komedide anlattığı baş karakterlerin serüvenlerini şaire atfetmekle sorumlu tutulduğu uzun zamandan beri biliniyorsa da, bunlar bugün dahi saygıyla edebiyat tarihi kitaplarında yer alırlar. Terentius'un biyografisinin temelinde de bir kötü niyetlilik ve keyfi yakıştırmalar yığını yer alır: şair, Adelphoe'un önsözünde (15 vd.) rakiplerinin kendisini, eserlerini bazı *homines nobiles*'in yardımıyla yazdığını söylediklerini belirtir ve işte Varro öncesi biyografi yazarları için bu kötü niyetli karaçalma gerçek bir olay haline gelmiştir. Varsayılan yardımcıların adları dahi verilir. Bunlar, karşılıklı edebiyat yardımlaşması kuşkusunu yaldızlama amacına yönelik, açıkça Peripatos damgalı bir uydurmacaya göre, şairle yakın erotik ilişkilerle de bağlı olan Scipio, Laelius ve diğerleridir. Öyküye inanırlılık kazandırmak için Cornelius Nepos, suçlamaları tekrarlayarak, Terentius'un doğum tarihini küçültüp, 185 yılında doğmuş olan Scipio'nun bir yaşıtı yapacaktır. Lucretius'un yaşamıyla ilgili bütün ayrıntılar efsanelerden ibarettir. Eskiçağ yazarları muhtemelen Lucretius'un biyografisi hakkında çok az şey biliyorlardı ve boşluğu doldurma gereğini duyarak, arada bir gelen deliliği, aşk iksiri, intiharı gibi motifler uydurmuşlar, hatta bunları şairin dizeleri arasından bulup çıkardıklarına inanmışlardı. Gerçek şu ki Arnobius ve Lactantius, sık sık Lucretius'tan söz ettikleri halde, onun böyle bir ölümle hayata veda ettiği hakkında bir şey söylemezler; şair intihar etmiş olsaydı, bu yazarlar bu olayı, Epikuros öğretisinin elem verici etkilerini kanıtlamak amacıyla var güçleriyle kullanırlardı. Sonuç olarak, en azından intihar söylentisinin, şiirde, yazarın kendisinden kaynaklandığı sanılan bilgi temel alınarak uydurulmuş roman türünde bir kurgunun en uç noktası olarak ortaya çıktığı anlaşılıyor. Burada gerçekten en uç nokta söz konusudur çünkü, intihar savı hem önceki yakıştırmalara layık bir sondur,

hem de oldukça yeni bir tarihte, şairi tanımadıkları gözlenen hıristiyanlığı övücü yazarlar ile intihar olayını ilk defa kaydeden Aziz Hieronymus dönemleri arasındaki bir tarihte ortaya atılmıştır. Bu tür yakıştırmalarla dolu öykülerin en büyük yazarlara dahi yöneltildiği görülmüştür; yazarların yaşamları için gösterilen merak, onların ünleriyle doğru orantılıdır. Aynı şekilde Vergilius'un biyografisi, özellikle şiirlerini yazmaya başladığı ilk döneme ait bölümüyle, *Vitae*'da ve *Bucolica* skholion'larında toplanan ve imalı, allegoria'lı ve mimus özellikli öğeleriyle, daha çok araştırmaya davet edici şiirlerine uygulanan yoğun metin çalışması ürünü olarak ortaya çıkan zengin malzeme sunar. Ama bu şiirde gerçek ve allegoria'nın birleşmesi öylesine bir oyun içinde süregelir ki gerçek, okuyucuya iletilecek yerde saklı kalır ve çoğu zaman eski yazarları yanılgıya sevkeder. Horatius'un, Svetonius tarafından kaleme alınan biyografisi de, alıntı ve belgelerle desteklenmiş bilgi yükü içermekle birlikte, Maecenas ve Augustus'un mektuplarından bölümler yanında, şairin cinsel aşırılığı üzerine seviyesiz dedikodular da bulundurur.

Livius (VII, 2) ve Horatius'un (*epist.* II, 1, 139 vd.) girişimlerinde, benzer Yunan biçimlerinin gelişmesine paralel olarak bazı Latin edebiyat biçimlerinde meydana gelen gelişmeyi sunma isteği göze çarpar. Bu yazarlar, bizim bilmediğimiz ve aralarında uygunluk da bulunmayan kaynakları izleyerek Latin drama eserlerinin ilk etkinliklerinin halk gösterilerinden esinlenerek oluştuğunu saptarlar ve Livius bu gösterileri tanrıları hoşnut etmek amacına yönelik olduğunu söylerken Horatius da kırsal nitelik atfeder. Yine Horatius, Lucilius'un Attika komedi yazarlarına yabancı olan ethik şair görevini üstlendiği eski komedi şairleri üçlüsünü satira'nın uzak ataları sayarak satira'nın kökenlerini soylulaştırmayı -oysa Quintilianus kesinlikle Latin biçimi olduğunu belirtmiştir- önermiştir.

Aziz Hieronymus'un *Chronica*'sındaki bilgilerin gerçeğe ne kadar uyduğu ise birkaç örnekte görülebilir. Hieronymus'un temel kaynağı olan Svetonius'un, yazarlara ilişkin kesin kronoloji bilgilerinden çok -bu bilgiler her bir yazarın yaşamının uç sınırları hakkında birkaç nottan ibarettir- onların kişilik yapılarına ilgi gösterdiği kabul edildiğinde, ayrıca, Eusebios'un eserini tamamlama ve yenileme görevinin, olayları vurgulamaktan çok, kesin tarih belir-

leme gerektirdiği göz önüne alındığında, bu görevi yerine getirmek için Hieronymus'un önünde sadece uzun ve köklü bir gelenek olarak eşzamanlılık yönteminden yararlanma yolu kalıyordu. O böylece, Naevius'un Utica'daki ölümünü 1816 İbrahim yılına (552 Roma yılı ve İ.Ö. 202 karşılığıdır) atfeder -Cicero, bu tarihin Varro tarafından 204'ten sonraki bir tarihe atfedildiğini yazar (*Brutus* 60)- çünkü o tarih, ölüm olayını, ikinci Carthago savaşının sonuna tarihlendirmeyi mümkün kılıyordu. Başka bir yerde trajedi yazarı Accius'un ἀκμή'sini, otuz yaşa (*clarus habetur* formülü, Eusebios'un ἐγνωρίζετο kalıbının uyarlamasıdır), 1878 İbrahim yılına atfeder (614 Roma yılı ve İ.Ö. 140 karşılığı). Bu tarih, yani 140 yılı, keyfi ve yanlış bir çıkarım sonucudur, geleneksel hesabı en azından on yıl öne alır, ama sebepsiz değildir. Nitekim, söz konusu tarih, genç şairin, seksenlik Pacuvius ile yarışmaya girdiği tarihtir ve biri tiyatro kariyerinin başındadır, diğeri ise bu kariyerin sonuna ulaşmıştır. Bu bilgi Accius'un kendisi tarafından verilmiştir ancak bize Cicero'nun Brutus'taki (228) tanıklığıyla ulaşmıştır.

Latinlerin Edebiyat Eleştirisi: Biyografi ve kronoloji nitelikli bu bilgi yüklemeye yönelik araştırmalar yanında, her bir yazarın sanat niteliği ve eserinin şiirsel değeri üzerine bilgi vermeye yönelik olan ama estetik yargıları ile katalog, karşılaştırma ve kıyaslama kurulmasıyla somutlaşan daha özel eleştiri eğilimli başka araştırmalar da yer alır. Filolojinin yine Hellen kökenli olan bu kolu, Cumhuriyet çağının son yüzyılında gelişme gösterir ama elimize, Varro'nun Pacuvius, Lucilius, Terentius, togata ve atellana şairleri (bunların hemen hepsi geç dönem tanıklıklarıyla bilinirler); Cicero ve Caesar'ın, ünlü iki epigramma'sıyla yine Terentius üzerine olan yargıları ve Volcacius Sedigitus tarafından meziyetlerine göre sıralanmış on komedi şairinin kataloğundan kalan (Gellius, XV, 24) birkaç fragmentum'dan başka birşey ulaşmamıştır. Bu eleştirel-estetik eğilimlerin verdiği esinle, ama tarihsel gereklere de uygun dozlarda yer verildiği Atticus'un Annales'inin etkisi altında Cicero *Brutus*'u (*de claris oratoribus*) yazmış, bu eserinde Latin söz sanatının başlangıçtan kendi dönemine kadarki gelişimini belirlemiş, berrak ve ölçülü yargılar yoluyla yaklaşık iki yüz hatibin özelliklerini anlatmış, böylece ortaya çıkan paha biçilmez değerdeki eser, Cumhuriyet dönemi söz sanatı üzerine, hiçbir Latin edebiyat türünde olmadığı şekilde bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.

Yaşlı Seneca, inceruhluluğun özellikle göze çarptığı bazı önsözlerinde Augustus çağının okul rhetorica'sının en belirgin hatlarını sunmuştur. Yazarın ömür boyu duyduğu üzüntü ise Cicero'yu dinleyebilecek bir dönemde yaşamamış olmasıydı.

Horatius da bazı satira'larında ve özellikle *Epistulae*'ın ikinci kitabında arkaik edebiyatın değerleri, daha sık olarak da kusurları üzerine düşüncelerini dile getirir. Bunlar hemen her zaman kötü niyetle değil, çoğu zaman anlayışsızlıkla kaleme alınmışlardır. Klasik *decor* ülküsüne uygun bir eğitim gören şair, temiz, zarif, çok titiz bir söyleyiş beğenisine dönüştürdüğü yönelimi sonucu, taze ve tadı hoş anlatım deneyimlerini dışlayamadan, en coşkulu çevrelerin dile getirdiği farklı bir şiirin yargıçlığını üstlenme yolunu seçmiştir. Geçmişin bu karşı-tarihsel değerlendirmesi, onunla şair arasında bir perde germiş, Latincenin, edebiyat dilinin bir işlevi olarak örgütlenmekte olduğu dönemdeki önemli dönüşümünü idrak etmesine izin vermemiştir.

Tiberius döneminde Velleius Paterculus, yazdığı tarih el kitabına yerleştirdiği (I, 16-18 ve II, 9, 36) Yunan ve Latin edebiyatlarının iki özet-taslağıyla, bizim bilmediğimiz ama iyi bir bilgi hazinesi olduğu anlaşılan kendi dönemine ait bir kaynaktan yararlandığını göstermektedir.

Buna karşılık, Quintilianus'un *Institutio oratoria*'sının X. kitabında, hatibin eğitiminde gerekli olan Yunan (25-84. bölümler) ve Latin (85-131. bölümler) yazarlarına ilişkin olarak önerdiği tablo, daha geniş bir perspektif alanı sunar. Yazarlarla ilgili değerlendirmeleri, taklit sorunuyla çok yakından bağlantılı olmakla birlikte, edebiyat türlerine göre bölümler oluşturması, her zaman Yunan yazarları, çoğu zaman da Cumhuriyet dönemi yazarları hakkında, önceki edebiyat eleştirisi geleneğinden esinlendiği -burada kendi deneyimini ve kendi beğenisini dile getirmiştir- yargılar onun iyi bir sentez yeteneğine sahip olduğunu, sanat sorununu titizlikle belirlediğini ve çok defa da şiirsel sezgiye sahip olduğunu göstermiştir. Quintilianus'un sahip olduğu bütün bu niteliklere *Dialogus de oratoribus* yazarı da sahiptir. Bu eserde Tacitus, bizim görüşümüze göre, siyasi açıdan da soruna derinliğine bir çözümleme getirmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TEMEL BİBLİYOGRAFYA KAYNAKLARI

Bu kitaba, klasik Filoloji çalışmalarına başlayanların bilmeleri gereken temel başvuru eserleri ve metin dizilerinin açıklamalı bir listesini eklemeyi uygun gördük. Bu eserler aşağıdaki sıralamaya göre saptanmışlardır:

A. Metin dizileri.
B. Yunan ve Latin edebiyatları tarihi kitapları.
C. Bibliyografya listesi.
D. Gramer kitapları, klasik dil tarihi kitapları, vezin üzerine yazılmış el kitapları.
E. Sözlükler, lexicon'lar, ansiklopediler.
F. Dergiler.

A. Metin Dizileri

Klasik metinlerin büyük bir bölümü, temel özelliklerini kısaca belirttiğimiz *recensio* ve *emendatio* yöntem ve eleştiri ilkelerinin uygulandığı apparatus criticus ya da ek eleştirel bölüme sahip değişik basımlarında ortak bir bilimsel temel arz eden, ancak daha az ya da daha çok metin içeren diziler halinde toplanmışlardır. Bunlar arasında en geniş kapsamlı ve ünlü olanı Lipsia'da "in aedibus B. G. Teubneri" yayımlanan ve Alman filolog A. Wellauer'in çalışmalarıyla 1824'te başlatılan "Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana"dır. İkinci Dünya Savaşından sonra Berlin'deki Alman Bilimler Akademisine bağlanan yayın, kesintisiz bir çalışmayla yenilendi ve genişletildi. Yine ünlü ama daha sınırlı metin sayısına sahip olan -günümüzde kırk kadar yazar ve doksan ciltten oluşmaktadır- "Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis" Oxford'da "Clarendon Press" tarafından yayımlanmıştır, en eski yayını yüzyılın başına aittir. Bu dizinin yanında, yüksek bilimsel düzeye sahip olan ama az sayıda eser içeren yorumlu ve açıklamalı bir dizi eleştirel metin bulunur. Seri, Fransa'da "Scriptorum Graecorum Bibliotheca" Latince çevirisiyle birlikte Paris'te yayımcı Ambroise Firmin Didot (ölümü 1876) tarafından D. Nisard'ın yönetimi altında ve Alman bilgin J. F. Dübner'in işbirliğiyle yayımlanmış -sağlanması güç metinler için hâlâ bu diziye başvurulur- an-

cak, Birinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda, "Association Guillaume Budé"nin himayesi altında Paris'te "Société d'édition 'Les Belles Lettres'" tarafından "Collection des Universités de France" olarak faaliyete geçmiştir. Bir serisi Yunan, bir başka serisi Latin yazarlarına ayrılan yayında, metinlerin karşısında Fransızca çevirileri bulunur ve günümüzdeki canlı gelişimiyle yaklaşık yüz yazarın toplam üç yüz kadar cilt tutan eserini içerir. İtalya'da XIX. yüzyılın ortasında, Pomba klasiklerinin Torino dizisiyle başlatılan geleneği yenilemek doğrultusunda, çağdaş filolojinin ulaştığı bilimsel gelişmelere dayalı olarak ve inceleme alanında da İtalya'yı bütünüyle yabancı dizilere başvurma zorunluluğundan kurtarmak amacıyla C. Pascal tarafından 1915 yılından itibaren planlanan yüz kadar cilt sayısına sahip "Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum" yayınları bulunur. Pascal'ın ölümünden sonra yönetime, dizinin eleştirel değerini artırma ve baskısını güzelleştirme yolunda önlemler alan L. Castiglioni geçer. Ama, daha yüksek bilimsel saygınlığa sahip olan İtalyan dizisi, metin sayısı henüz az olsa bile, baskısı Roma "Consilio Academiae Lynceorum" tarafından Devlet Basımevinde yapılarak yayımlanan "Scriptores Graeci et Latini"dir, Vergilius'un iki bininci kutlama yılında Vergilius yayını ile başlatılmıştır (1930). Son olarak, hacmi dikkate alındığında, Yunan ve Latin olmak üzere çift dizi halinde ve İngilizce çevirileriyle Londra'da W. Heinemann, Cambridge, Massachusetts (USA)'de "Harvard University Press" tarafından yayımlanan "Loeb Classical Collection" kayda değer niteliktedir. Halen yaklaşık beşyüz ciltten oluşan dizi yüz elli eskiçağ yazarını içerir. Başka dizilere ait baskıların yeni basımını -bunlar çoğu zaman gerçek bir apparatus criticusa sahip değillerdir- yapmakla amacının daha çok klasik metinleri yaygınlaştırmak olduğunu saklamamakla birlikte, daha titiz filoloji ölçütleriyle hazırlanan eserlerin temini ya da satın alınması (antika değerinde de olsa) mümkün olmadığı zamanlarda bu diziden yararlanmak zorunlu olabilmektedir. Metin yorumu da içeren baskılar arasında, geçen yüzyılın yarısında M. Haupt ve H. Sauppe tarafından başlatılan "Sammlung griechischer und lateinischer Schiftsteller mit deutschen Anmerkungen"i hatırlamak gerekir. İtalya'da İkinci Dünya Savaşından sonra, V. De Falco (Napoli, Libreria Scientifica) tarafından yönetilen "Collana di studi greci"; C. Gallavotti'nin (Firenze, La Nuova Italia) yönetmiş olduğu "Biblioteca di Studi Superiori" ve A. Ronconi ile G. Pugliese-Carratelli (Fi-

renze, Le Monnier) yönetiminde Floransa Üniversitesi Klasik Filoloji ve Eskiçağ Tarihi Enstitülerince çok yeni bir tarihte yayımlanmaya başlanan "Testi greci e latini con commento filologico" dizisi bulunur. İtalyanca çevirileriyle birlikte V. Pisani ve M. Untersteiner yönetiminde başka klasik metin dizileri "Classici greci e latini" (Milano, Istituto Editoriale) ve "Nuova Collana di autori greci e latini" (Firenze, Sansoni) başlıkları altında yayımlandılar. Görüldüğü gibi iyi girişimler eksik değildir ancak, yayınların çoğalmasının enerji kaybına sebep olduğu da bir gerçektir. Yüksek okul ve seminer derslerinde uygulanan öğretim gereklerine cevap verecek nitelikte metinler hazırlamak amacıyla H. Leitzmann tarafından kurulan ve başlangıçta Bonn'da Marcus und Weber's Verlag, sonra da Berlin'de De Gruyter tarafından yayımlanan "Kleine Texte für vorlesungen und Uebungen" dizisi özellikle kayda değer niteliktedir.

Hıristiyan edebiyatı metinleri için belli başlı diziler, Paris'te 217 cilt halinde yayımlanan (1844-1855) *Patrologia Latina* (bunlara 1862-64 yılları arasında dört ciltlik index eklenmiştir) ile 161 ciltlik *Patrologia graeca* (1857-1866)'dan oluşan J. B. MIGNE'in "Patrologiae cursus completus"u ve 1870'ten başlayarak Viyana'da Viyana Akademisince yaklaşık yetmiş cildi yayımlanan "Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum" dizileridir. İtalya'da halen otuz kadar cildi Yunan ve Latin serileri arasında bölüştürülmüş olan "Corona Patrum Salesiana" (SEI Yayınları, Torino) dizisi bulunur.

B. Yunan ve Latin Edebiyatları Tarihleri

a. Ne bilgi ne de eleştiri ve ideoloji açısından günümüzdeki düzeyi yansıtmayan eski el kitapları bir yana (G. BERNHARDY, *Grundriss der griech. Literatur*, Halle 1836; K. O. MÜLLER, *Geschichte der griech. Literatur*, Stuttgart 1841; TH. BERGK, *Griechische Literaturgeschichte*, Berlin 1872; buna karşılık İtalya'da S. CENTOFANTI, *La Letteratura Greca dalle sue origini sino alla caduta di Costantinopoli*, Firenze 1870 gibi) bugün dahi canlılığını koruyan Yunan edebiyat tarihleri, biri yargılarının isabetli oluşu ve edebi beğenisi; diğeri kapsamlı içeriği ve bilgilerin zenginliğiyle sivrilen ve Fransa ile Almanya'da aynı zamanlarda yayımlanan iki ayrı edebiyat tarihidir. Bunlardan ilki, ALFRED ve MAURICE CROISET kardeşlerin beş cilt halinde yayımladıkları *Histoire de la Littérature grecque*, Paris 1887-89, yazarların farklı olmasına rağmen örnek bir bütünlük arz

eder. Bu yayında Alfred Croiset lyrica şiiri, Ionia ve Attica düzyazısı ile İskenderiye edebiyatını; Maurice de destan, sahne eserleri ve imparatorluk çağı edebiyatı konularını hazırlamışlar, bundan da çok sayıda baskısı yapılan tek bir cilt çıkarılmıştır (Paris 1900). Başka bir eser, I. von Müller tarafından başlatılıp önce W. Otto, şimdi de H. Bengston tarafından yönetilen anıtsal "Handbuch der Altertumswissenschaft" bünyesinde yer alan ve 1908-1913 [5] ve 1912-1924 [6]'de iki defa W. Schmid ve O. Stählin tarafından yenilenen W. CHRIST'in *Geschichte der griechischen Literatur,* München 1888 (1904 [4]), 7 cilt'üdür. Eser özellikle bilgilendirmedeki kusursuzluk, genel ve özel sorunlarla ilgili bibliyografyasının zenginliği bakımından salık verilir. Her bir edebi olgu ve yazar hakkındaki nispeten yetersiz inceleme ve yorum, yine Schmid ile Stählin'e hazırlatılan ve 1929'da aynı "Handbuch" dizisinin ilk cildinin, *Die griech. Literatur vor der attischen Hegemonie*'nin yayınıyla -ki bunu 1934 ve 1948'de diğer dört cilt izlemiştir ve Herter'in hazırlayıp yakında yayımlayacağı VI. ciltte klasik edebiyatın bütün dönemleri tamamlanmış olacaktır- yenilenen Christ'in eserinin büyük bir bölümünün en belirgin özelliğidir. Böylece, Christ'in orijinal edebiyat tarihinin şimdiki ölçülerinde, altı cilt halinde yeniden hazırlanması; Hellen ve Roma dönemlerini kapsayan geri kalan iki cildinde VI. baskısındaki metne göre yenilenmesi ön görülmüştür. Daha küçük boyutlarda olan ama bazen daha zengin düşünce ve sezgiler içeren eserler, P. Hinneberg'in hazırladığı "Die Kultur der Gegenwart" derlemesi bünyesindeki U. von WİLAMOWITZ - MOELLENDORF'un *Griechische Literatur des Altertums,* Lipsia 1905 (1912 [2])'u; Gercke-Norden'in "Einleitung in die Altertumswissenschaft", Lipsia ve Berlin 1910 (1924 [2])'ı bünyesindeki *Ueberblick über die Geschichte der griechischen Poesie* (E. Bethe'nin) *und prosa* (P. Wendland'ın; onun ölümünden sonra M. Pohlenz tarafından yeniden düzenlenmiştir); metin ve açıklamalarıyla iki ciltlik J. GEFFCKEN'in *Griechische Literaturgeschichte,* Heidelberg 1926'si; eskiçağda kullanılan yazı malzemeleri hakkında bir ek bölümü bulunan W. KRANZ'ın *Geschichte der griech. Literatur,* Lipsia 1940'ü; edebi tespit gerekleri ile derin bilgi ve sadece bilgi verme amaçları arasında bir dengenin her zaman kurulamadığı A. LESKY'nin *Geschichte der griechischen Literatur,* Bern 1960, el kitabıdır.

İtalya'da C. CESSI'nin *Storia della letteratura greca dalle origini*

alla età di Giustiniano ile çok geniş kapsamlı bir edebiyat tarihi yazmak gibi hırslı girişiminden sonra -bu girişim yazarın ölümüyle son bulmuş, sadece *Il periodo dalle origini,* Torino 1933 başlığıyla birinci cilt yayımlanmıştır- uzun çalışmalar gerektiren tasarılar terk edilerek kısa ve özlü bir edebiyat tarihi yazma yoluna gidilmiş, başlangıçta okul kitabı olarak düşünülmüşken, sonuçta eleştirel bakış, yargılardaki isabet ve sunuştaki açıklıkla bir okul kitabından çok bilimsel bir metin ortaya çıkmıştır. Bunların oldukça değerli olan çok sayıdaki örnekleri arasında G. Perrotta'nın üç ciltlik *Storia della Letteratura Greca,* Milano 1938-1946 vardır. Eserde ilk defa konunun bölümlere ayrılması ve yorumuna Croce'nin kuralları uygulanmış ama başka herhangi bir biçimsel ölçüt ötesinde her bir şair ve yazar için geleneksel kronolojik sıralama ön görülmüştür. Bu eserler arasında en yenisi A. COLONNA'nın Torino'da aynı başlık altında yayımlanmakta olan (1962) edebiyat tarihidir. Eser, içerdiği bilgilerin kesinliği, her bölüm sonundaki el yazmaları, skholion'lar, yayınlar, çeviriler, her bir yazar hakkında yapılmış genel ve özel çalışmalar ilişkin haberlerle birlikte geniş bir bibliyografya bölümü içerir.

b. Latin edebiyatı alanında da, günümüzdeki çalışmaların ulaştığı gelişmenin gerisinde kalan ve artık eleştirel gereklerimize cevap vermekten uzak olan edebiyat tarihi eserleri (örneğin, G. BERNHARDY, *Grundriss der römischen Literatur,* Halle 1830, Braunschweig 1872[5] ve hazırlanmasında gösterilen özen ve titizlik takdirle karşılanmakla birlikte S. TEUFFEL'in, *Geschichte der röm. Literatur,* Lipsia ve Berlin 1913-1920[6] - W. Kroll ve F. Skutsch tarafından hazırlanmıştır -) yerine, inceleme aracı olarak hâlâ yararlanabileceğimiz eserleri belirlemekle yetineceğiz. Bunlar arasında, Yunan edebiyatında Christ-Schmid-Stählin'e verilen ilk sıra bu defa M. SCHANZ, *Geschichte der römischen Literatur,* München 1889-1920, 1907-1922[3]'e atfedilir. G. Krüger tarafından tamamlanan ve C. Hosius tarafından yeni bilgiler eklenen bu kitap, "Handbuch der Altertumswissenschaft"ın bir bölümünü oluşturur. Beş ciltlik eserin 1959'da yapılan yeni baskısı, dördüncü baskı (1927) metninin ilk cildini (*Die röm. Lit. in der Zeit der Republik*) ve altıncı baskıyla (1935) uyumlu olan ikinci cildini (*Die röm. Lit. in der Zeit der Monarchie bis auf Hadrian*) kapsar. Bunların her ikisi de ayrıntılarıyla ve ilki üçüncü (1922), ikinci de yine ikinci baskıları (1914) esas alınarak Hosius tarafından gözden geçirilmiştir (ikinciyi Krüger ta-

mamlamıştır). Çok geniş bir bibliyografya ile isabetli ve en uygun seçimle belirlenen bir kaynak bölümü içeren eserin çok özel eleştirel eğilimlerden etkilenmemiş olması, bazı bölümleri yarım yüzyıl öncesine dayalı olduğu halde, bu eserin gördüğü rağbetin sebeplerinden biridir. Christ'in el kitabıyla kıyaslandığında konunun daha düşük bir oranlamayla işlendiği göze çarpar. Şöyle ki, beş cildin sadece ilk iki cildiyle üçüncü cildin yarısı hıristiyan olmayan edebiyatın işlenmesine ayrılmışken geri kalan bölümler hıristiyan edebiyatına ve Gregorius Magnus'a kadar "Spätantike"ye ayrılmıştır. Böylece, öncelikle önem taşıyan Plautus gibi yazarlar üzerinde gereğince durulmamıştır. Ama Latin uygarlığı ve onun eskiçağ kültüründeki konumunun yorumunda gerçekten dönüm noktası olan eser F. LEO'nun *Geschichte der röm. Literatur*, I. cilt (Die archaische Literatur), Berlin 1913'udur. Kitap bu büyük üstat ve yazarın ölümüyle maalesef bitirilememiştir (bıraktığı kâğıtlar arasında bulunarak "Hermes" 49, 1914'te, şimdi yine kendisine ait olan "Ausgewahlte Kleine Schriften", Roma 1960, I, s.249 vd.'de yayımlanan *Die römische Poesie in der Sullanischen Zeit*, ikinci cildin birinci bölümü olarak hazırlanmıştı). Bu kitapta, Romalıları edebi faaliyetlerinde Yunanlıların tembel taklitçileri düzeyine indiren (*Römische Geschichte*, Berlin 1854-56 ve 1903-4[9]'de edebiyat bilgileri veren bölümlerde Th. MOMMSEN bu suçlamanın sözcülüğünü yapmıştır) romantik ve pozitivist ön yargılara karşı bir tepki olan Latin edebiyatının özgünlüğü sorununun yeni bir konuma getirilişi önem kazanır. Latin edebiyatının Yunan edebiyatına olan borcu inkâr edilmemekle birlikte ilk defa, olmayandan yola çıkarak khimaira türünde bir düzenlemeden çok, yabancı kültür ve sanat öğelerini kendi et ve kanına dönüştürmedeki elverişlilik içinde Romalıların yaratıcılık yeteneği ve özgün nitelikleri farkedilmiştir. E. NORDEN, *Die röm. Literatur von den Anfangen bis zum Untergang des weströmischen Reiches*'de benzer değerlendirmeye yönelmiştir. Gercke-Norden'in "Einleitung"un (Lipsia ve Berlin 1910, 1927[3]) bir bölümü olarak hazırlanan ve ayrı olarak *Die römische Literatur* başlığıyla (Lipsia 1952[4] ve 1954[5]), aynı yazarın *Die lateinische Literatur in Uebergang vom Altertum zum Mittelater* yazısıyla birlikte yeniden yayımlanan bu kitap, orijinal olarak daha önce sözü edilen "Die Kultur der Gogenwart" derlemesinde kaleme alınmıştır. Bu iki yazının tek bir kitap halinde yayımlanması, tekrarlar, konunun düzenlenmesinde baş vurulan bütünlüğü bozucu ölçütler, iki bö-

lüm arasında bağlantı zorluğu gibi elverişsizliklere yol açmıştır. Yine de, yazıldığı tarihin getirdiği kaçınılmaz risklere rağmen kitap, E. Diehl, E. Kostermann ve H. Fuchs'un yeniledikleri bibliyografyasıyla değerli bir başvuru eseri olma niteliği edinir. Özellikle, Diehl'in Rus ve Sovyet bilimsel yayınları hakkındaki bilgileri (F. Codino, Bari 1958, tarafından İtalyancaya çevrilmiştir) de eklenmesi vurgulanmalıdır. Latin edebiyatının giriş bölümüne ilişkin sorun açısından Norden'in konumu Leo'nunkinden daha az güvenli ve daha az açıktır. Hâlâ geçerli sayılabilecek saptamalar yanında, yazarın belirsiz ve bazen isabetsiz bir eleştirel deneyime sahip olduğunu kanıtlayan oldukça özel nitelikli çelişkilere raslanır. E. BICKEL'in *Lerhbuch der Geschichte der röm. Literatur*, Heidelberg 1937 (1961^2)'u, böylesine parçalar halinde işlenişin getirdiği engelleriyle birlikte, konuların kesin görsel algılama sıralamasına dayalı bir düzenleme izleyerek hazırlanması bakımından yeni ve özgün sayılmalıdır. Ama çoğu zaman keyfi olan yargılar arasında yazar, Latin edebiyatının özgünlüğü gibi temel sorunları, Norden'in en cömert ödünlerinin de ötesinde kalan bir formülle çözmüştür: Latinlerin manevi enerjisinin mayasının Yunan kültürü olduğu anlamında "römische Literatur als griechische Renaissance". Bu da, humanizm çağında, eskiçağ yazarlarının keşfi yoluyla Avrupa'nın ulusal edebiyatlarının büyük gelişmelerinin mayalanmasından farklı değildir.

Aynı sorun doğal olarak İtalyan araştırmacılarının da dikkatini çeker. Bu araştırmacılar arasında A. ROSTAGNI (*Storia della Letteratura Latina,* Torino 1952-54, I-II, çok güzel resimlerle süslü olan kitap, kişisel görüş açılarına göre kolayca çözümlenebilir sorunlar hakkında yeterli bilgi içermektedir) ve E. BIGNONE (*Storia della Letteratura Latina,* Firenze 1942-50, I-II-III -Augustus çağına kadar- bunun, yazarın Lucretius konusundaki değerli katkılarına sıkıca bağlı kalan ama bu katkılardaki düşünce zenginliğinin biçimsel tumturaklılığa dönüştüğü II. cildi özellikle geçerlidir) vardır. Bunlar, Romalıların özgün edebi deneyimlerinden önceki her bir edebiyat öncesi biçimlerinde yarımadanın değişik kavimlerinin enerjileriyle beslenmiş ortak bir İtalyan başlangıç özgünlüğü belirtileri saptamaya çalışmışlardır. Buna karşılık G. FUNAIOLI (*Disegno storico della letteratura latina,* "Enciclopedia Italiana", XIX. cilt, 1936 için yazılmış, sonra da "Studi di letteratura antica"nın I. cildi,

Bologna 1946 için ender görülen bir bütünlükle yeniden basılmıştır) ve E. PARATORE (*Storia della letteratura latina,* Firenze 1959, eserde tarih deneyimi ve eleştirel gerekler uygun dozda bağdaşırlar) daha az milliyetçi konumdadır ve Alpler ötesi düşünce akımlarına daha fazla açıktırlar. Bütün bu kitaplardan önce, eleştirel yargılarının isabetiyle ünlü ancak tarihsel-filolojik açıdan kusurlu olan C. MARCHESI'nin *Storia della letteratura latina (Messina 1925-26, 1947[7])'sı ile V. USSANI'nin Storia della letteratura latina nelle età repubblicana e augustea,* Milano 1929 (1950[2])'sı bulunur. Bu ikinciyi, N. TERZA'nin *Storia della letteratura latina,* Milano 1934 ve L. SALVATORELLİ'nin *Storia della Lett. Lat. Cristiana,* Milano 1936 kitapları izlemiştir. Bunlar da, bütün olarak biçimsel filoloji gerekleriyle kültürün canlı deneyimlerini kaynaştırmada başarılı bir girişim olarak ortaya çıkarlar. Ayrı bir türde ve daha yeni bir tarihe ait olan şu girişimi de unutmamak gerekir: eserlerinden sadece birkaç parçanın ya da çok az biyografi bilgisinin zamanımıza ulaştığı kalabalık bir Latin yazarları gurubunu unutulmaktan kurtarma amacına yönelik olan H. BARDON'nun *La Littérature Latine inconnue,* Paris 1952-56, I-II'sı. Son olarak, Stuttgart'ta Pauly tarafından yayımlanan (1839'dan başlayarak), sonra da Wissowa, Kroll, Mittelhaus ve Ziegler tarafından bütünüyle yeniden hazırlanmakla birlikte (1894'den sonra) henüz tamamlanmamış olan "Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft"ın maddelerinde Yunan ve Latin yazarları hakkında konularının uzmanları tarafından, zengin ve yeni bilgilerle donatılmış bibliyografya ve onunla ilgili sorunların ayrıntılarıyla tartışıldığı geniş kapsamlı bilgiler bulunur.

C. Bibliyografya dizelgeleri

Bu vazgeçilmez çalışma araçları, sayısız araştırma kuşaklarınca, her bir yazar, sorun ya da bölüme ilişkin olarak yazılan ya da toplanan bilgilerin bize aktarılmasını mümkün kılarlar. Bunların sayılarının, derleyicilerinin ve derlendikleri dönemlerin farklı oluşu, ayrıca, konunun çok geniş bir alanı kapsaması sebepleriyle aynı ölçütlere göre sıralanmaları mümkün değildir. Toplanan malzemenin eleştirel bir elemeden geçirilmiş olması, hiçbir şeyin ihmal edilmediğini -en azından niyette- kanıtlasa da, hâlâ canlı ve güncel sayılan bilgiler yanında, çok az değerde, hatta değersiz olan

çalışmaların da kaydedilmesi imkânını sağlar. Yargılamada tarafsızlık ise, özellikle uzmanlara tevdi edilmiş yazı ya da yazı bölümlerinde, bu uzmanlar kolayca kendi düşüncelerini etkisinde kalabileceklerinden, çoğu zaman bütünüyle sağlanmış olamaz. Bu dizelgelerin listesini verirken tarihçe bize daha yakın olanlardan başlayarak geriye doğru gidecek ve daha eski tarihli eserlerin adlarını vereceğiz. Elimizde Fransız araştırmacılarınca 1959'dan geçen yüzyıl sonuna uzanan (1896) dönemde hazırlanmış başvuru eserleri dizisi bulunmaktadır. J. MAROUZEAU, "L'année philologique, Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine", Paris, Les Belles Lettres, 1924 yılından 1959 yılına kadarki bir dönemi, dizideki her bir kitap da bir ya da birden fazla yıllık bir dönemi kapsar (bu yüzden yazının işaret ettiği yıl ile basıldığı yıl arasında bir zaman aralığı vardır) ve başvurulan dergilerin listesinden sonra, Yunan-Latin yazarları ve metinlerinin alfabe sıralaması ile, edebiyat tarihi, dilbilim ve filoloji, eski eserler vb. ile ilgili özlü bir özet taşıyan, o yıl ya da yıllar sayısında yer almış ve konuya göre on bölüme ayrılmış bütün yayınlara yer verir. J. MAROUZEAU, *Dix années de bibliographie classique*, I-II, Paris, Les Belles Lettres, 1927 yine 1914-1924 yılları arasını kapsar. Bu seri 1896-1914 yılları arasında S. LAMBRINO, *Bibliographie de l'antiquité classique*, Paris, Les Belles Lettres, 1951, I-II ile tamamlanır. Bu seriden bağımsız olarak daha özetleyici nitelikte, N. I. HERESCU, *Bibliographie de la Littérature Latine*, Paris, Les Belles Lettres, 1944 ve P. MASQUERAY, *Bibliographie pratique de la littérature grecque dès origines à la fin de la période romaine*, Paris, Klincksiek, 1914 ile J. COUSIN, *Bibliographie de la langue latine* (1880-1948) Paris, Les Belles Lettres, 1957 vardır. Almanya ve Almanya dışında 1878-1955 yılları arasında kitap, bilimsel yazı, küçük kitap, not ve anı olarak ne varsa hepsinin benzer bir dökümü, yazar ya da yazar grupları, edebi türler, yardımcı bilim dalları vb. üzerine yorumlu bibliyografya biçiminde, Lipsia'da (Reisland) C. BURSIAN tarafından 1877'de başlatılıp sonraları "Bursians Jahresberichte über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft" başlığıyla yayımlanan çokyıllıklı yayınlarda bulunur. Bu serinin 1956'da Göttingen'de yayımlanan son cildi, 1944-1955 yılları arasında eskiçağ sözbilimi ve Hellenistik şiir üzerine yapılmış çalışmalar hakkında bilgi verir. Bu diziden olan ve hâlâ Bursian adını taşıyan "*Bibliotheca philologica classica*" bir tür ek bölüm, 1917'den 1941'e kadar uzanan döneme ait bütün filoloji bib-

liyografyasının gerçek bir yıllık dizinini oluşturur. Lambrino, 1878-1896 yıllarını kapsayan R. KLUSSMANN'ın *Bibliotheca scriptorum classicorum*, Lipsia, Reisland, 1909-1913'una dayanır. Buna karşılık Bursian, W. ENGELMANN'ın XVIII. yüzyılın başı ile 1878 yılı arasındaki dönemi kapsayan aynı başlıklı yayını (E. PREUSS'un yeniden gözden geçirdiği Lipsia, Engelmann, 1880-82 yayını) ile bağlantılıdır. Aynı, hâttâ daha önceki dönem için sırasıyla, XIX. yüzyıl sonuna kadar yayımlanan bütün eserlerin toplandığı F. L. A. SCHWEIGER'in *Handbuch der klassischen Bibliographie*, Lipsia, Fleischer, 1830-32'si ve benzer bibliyografya eserlerine model oluşturacak olan J. A. FABRICIUS'un klasik dönem Latin edebiyatına ilişkin biyografi ve bibliyografi eseri olan bir *Bibliotheca Latina*'sı (I. basım 1697; Venedik 1728[2]; Ernesti'nin hazırlamasıyla Berlin 1773[3]; Floransa 1858[4]); bir Bibliotheca graeca'sı (1705-1728; 1790-1809[2], Harless hazırlamıştır) ve bir *Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis*'inden (1734; Padova 1754[2]) yararlı olacaktır. Bu kitaplarda XVII. yüzyıl sonuna kadarki bütün bibliyografya konuları öylesine bilgi ve yorgunluk bilmeyen bir çalışmayla hazırlanmıştır ki yirmi dört ciltlik bir eserin sahibine modern Didymus takma adı uygun görülmüştür.

"Bursian Jahresberichte" sadece İkinci Dünya Savaşı sonunda kesintiye uğradı. Aradaki boşluk ise Almanya'da yeni bir bibliyografya dizlgesi olan şu yayınla doldurulmaya başlandı: "Lustrum, Internationale, Forschungsberichte aus dem Reiche des klassischen Altertums". Göttingen'de H. J. METTE ve A. THIERFELDER'in yönetiminde UNESCO'nun katkısıyla yayımlanan dizinin şimdiye kadar beş cildi çıkmıştır (1956-1960). Bu ciltlerin her biri, değişik tarihlerden başlatarak, tek ya da birden fazla konulara ilişkin bibliyografyaların tamamını sunarlar. Daha küçük çaptaki girişimler arasında -ki bunlar dizi yayın olarak düşünülmüşlerdir- uluslar arasındaki kültür ilişkilerinin savaş dolayısıyla engellendiği ya da kesildiği dönem sırasında belli başlı beşeri bilim dallarındaki gelişmenin bir tablosunu vermek amacına yönelik olan O. GIGON, A. BLOCH, K. PREISENDANZ, *Griechische Literatur und Sprache in der Forschung seit* 1937, Bern 1950 ve K. BUCHNER, J. B. HOFMANN, *Lateinische Literatur und Sprache*, Bern 1951 bulunur. Yunan ve Latin edebiyatının tek tek türlerine göre sıralanmış yazılarıyla değişik yazarların işbirliği sonucu hazırlanan M. PLATNA-

UER, *Fifty Years of Classical Scholarship*, Oxford 1954'ı daha küçük boyuttadır. İtalya'da daha büyük çapta bir eser olarak E. BIGNONE'nin yönettiği *Problemi e orientamenti critici delle lingue e letterature classiche* gösterilebilir. Üç bölüme ayrılan eserin *Problemi e orientamenti critici di letteratura* başlıklı üçüncü bölümü Q. Cataudella, E. Bignone, G. Lazzati ve L. Alfonsi (Milano 1948) tarafından hazırlanmış klasik, din öncesi ve hıristiyan edebiyatlarına ilişkin eleştirel ve edebi incelemeler içerir.

D. Gramer Kitapları, Klasik Diller Tarihi, Vezin El Kitapları

1. Grameri mantık kurallarına ve belli sebeplerle öğretim yasalarına bağımlı, bir seri temel ilke ve kurallara indirgenebilen bir dal olarak gören XVII. yüzyıl eğilimleri (Port Royal Fransız okulu) bir yana, bu dalın gerçek bir bilim dalı niteliği taşıdığı XIX. yüzyılda, Hint-Avrupa grubunun dil bütünlüğünün keşfiyle kabul edilmiştir. Humanizm sonrası mantıksal gramer olarak adlandırılan gramer yerine, F. Bopp ve öğrencilerinin karşılaştırmalı grameri uygulanır. Ancak bu gramerde yine de dönemin pozitivist kültürünün katı sesbilgisel yasaları hissedilir. Yeni gramerciler okulu olarak adlandırılan bu okul, bugün dahi kabul etmek zorunda olduğumuz sonuçlarıyla Yunanca alanında da etkendir, iki cilt halinde (bunların sadece ikincisi iki bölüm olarak 1955'te Darmstadt'ta yeniden basıldı) F. Blass (1890-1892) ve R. Gerth (1898-1905) tarafından yeniden hazırlanan R. KUHNER, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache wissenschaftlich und mit Rücksicht auf dem Schulgebrauch ausgearbeitet*, Hannover 1834-35 ile, Müller'in "Handbuch"una dahil edilen A. Thumb'un gözden geçirdiği (1913[4]) K. BRUGMANN'ın *Griechische Grammatik*, München kitaplarında olduğu gibi. Okul derslerine yönelik olarak hazırlanan birinci yayın, Hint-Avrupa mirasından kalan ortak olgular ile her bir tarihi merkezde gelişen iki farklı dil çerçevesinin daha sonraki ilişkilerinden kaynaklanan olgular arasındaki farkları gözetmeksizin yanıltıcı bir tarihsel perspektifle karşılaştırmayı sadece Latinceye uygulamıştır. Daha yüksek düzeyde ve daha geniş bir karşılaştırmaya açık olan ikinci kitap, yüzyılın ilk otuz yılının gramer çalışmaları üzerine kararlı bir şekilde etki sağladıktan sonra (örneğin, E. KICKERS, *Historische griech. Grammatik*, "Sammlung Göschen", Lipsia-Berlin 1925-26'nın dört cildi üzerine) yerini, gerek bilimsellik gerekse bibliyog-

rafya bilgisi bakımından konu hakkında daha büyük bir çalışma ve hacim arz eden ve Burgmann'dan hareket etmekle birlikte özellikle Yunancanın evriminin incelenmesini geliştirmeye yönelik eser olan E. SCHWYZER'in *Griechesche Grammatik,* München 1939'una (bu da Handbuch'a dahildir) bıraktı.

Salt karşılaştırmalı yöntemin aşılması olarak anlaşıldığında fonetizm Fransız okulunu etkilemiştir. Bu okul sadece sesbilgisel (A. C. JURET, *Phonétique grecque,* Paris 1938; M. LEJEUNE, *Traité de phonétique,* Paris 1947), söyleyiş (L. TESNIERE, *Pour prononcer le grec et le latin,* Paris-Tolouse 1942), vurgulama (J. VENDRYES, *Traité d'accentation* grecque, Paris 1938[2]) üzerine yaptığı çalışmalarla değil, aynı zamanda tasvire dayalı ve kısmen karşılaştırmalı nitelikte özenle hazırlanmış kullanışlı morfoloji (P. CHANTRAINE, *Morphologie historique du grec,* Paris 1961[2]; aynı yazarın temel bir eser oluşturan *Grammaire Homérique,* I-II, Paris 1948-1953'i de hatırlanmalıdır) ve sözdizimi (H. HUMBERT, *Syntaxe grecque,* Paris 1945) üzerine yazılmış eserleriyle başarılı olmuştur. Ama sözdizimi alanında kapsamı ve yönetiminin güvenirliği açısından, "Handbuch"ta Schwyzer'in Gramer'inin II. cildini (D. I. Georgakos'un hazırladığı Münih 1953 baskılı III. cilt ise, diğer iki ciltteki konuların iyi hazırlanmış bir dizinini oluşturur) içeren E. SCHWYZER-A. DERUNNER'in *Syntax und Syntaktische Stilistik,* München 1950'dir. Başlığının da bildirdiği gibi karşılaştırmalı bir düzenlemenin yer aldığı eserler A. MEILLET-J. VENDRYES, *Traité de grammaire comparée des langues classiques,* Paris 1948[2]'i ile, derin bilgiyi, metnin karşılıklı konuşma havası içinde sunan J. WACKERNAGEL'in *Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von griechisch, lateinisch und deutsch,* I-II, Basel 1926-8[2]'udur.

Yeni gramercilerin okuluna karşıt eğilim, yeni üslupçular olarak adlandırılan grubun eğilimidir ve bu da eski rhetorica'nın kurallarını yeniden canlandırmak için onlara ilke niteliği kazandırmaktan çok, bu kurallar yoluyla cümlenin çözümleme, tarih ve dille ilgili şartlanma sonucu yerleştirme çalışmasını derinleştirmeye yöneliktir. Bu yorumların en olgun meyvesi, şu eski sanat düzyazısı bütünüdür : E. NORDEN, *Die antike Kunstprosa vom VI Jahrhundret vor Chr. bis in die Zeit der Renaissance,* I-II, Berlin-Lipsia 1923 (Darmstadt 1958 yeni baskısı vardır). Ancak bu eserin adını vermekle gramer, üslup ve edebiyat ortak sektöründeki dil tarihi ala-

nına geçmiş oluruz. Metinlerin, yapısalcıların gereklerine uygun biçimde yorumlanması da benzer yöne doğru eğilim doğurmuştur. Şöyle ki, yapısalcılar, De Saussure'un *langue* ve *parole*, şifre ve mesaj, hâttâ dil ve dilyetisi arasında gözettiği farktan yola çıkarak, değişik yazarlarda, kişinin anlatımında (dilyetisi) toplu değerler (dil) tarafından ulaşılan bireyselleştirme derecesini ortaya koyma yoluna gitmişlerdir. Bu tür çalışmaların, bütün olarak geniş kapsamlı eserlerden çok, özel katkılar çerçevesinde yer aldıkları bellidir ve bu özet çalışmamız dışında kalırlar.

Doğal olarak aynı sıkıntı, paralel Latin gramer çalışmalarına da yansır, zaten adı verilen eserlerin bazılarında iki dil fark gözetmeksizin işlenmiştir. C. Stegmann tarafından gözden geçirilen (Hannover 1914[2]) ve şimdi II. cildin bir bölümünü iki bölüm halinde (*Saltzlehre*) A. Thierfelder'in yenilediği (Hannover 1955[3]) R. KÜHNER'in *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Hannover 1877-79'sindeki eğilimi yeni gramercidir ve eser, aynı yazarın Yunan gramerinin karşılığı olan geniş kapsamlı malzemenin tarihsel ve psikolojik yorumunda kuşkusuz daha başarılıdır. F. SOMMER'in *Kritische Erläuterungen* (Heidelberg 1914)'in ayrı bir cildinde yer alan, çok derin bilgiyle donatılmış ancak her zaman temkinli olmayan *Handbuch der lateinischen Laut-und Formenlehre*, Heidelberg 1914[2]'si; Darmstadt'ta, 1960 yılında yeni baskısı yapılan ve Latincenin evrimini her bir Roman diline kadar izleyen E. KICKERS'in *Historische lateinische Grammatik*, I-II, München 1930 ve M. LEUMANN ve J. B. HOFMANN tarafından (bu adlarla 1926-28[5] baskısı belirtilir ve bu baskı Müller'in "Handbuch"una dahildir) bütünüyle yeniden işlenen STOLZ-SCHMALZ'ın *Lateinische Grammatik*, München 1910[4]'i (bu da Müller'in Handbuch'una dahildir) -ki A. Szantyr tarafından üç cilt halinde baştan sonra yenilenmiş bir baskısı beklenmektedir- de yeni gramerci akımındandırlar. Bu sonuncu, içerdiği bilgilerin genişliği, toplanan malzemenin kapsamı ve yorumlarındaki isabetiyle bütün araştırmacılara salık verilen bir başvuru eseridir. Fransız okulu sesbilgisel eğilimi doğrultusunda M. NIEDERMANN'ın *Phonétique historique du latin*, Paris 1953[3] başlıklı klasik el kitabı bulunur. Bunu, aynı dizi içinde yer alan A. ERNOUT'nun *Morphologie historique du latin*, Paris 1953[3]'i ile, okul için hazırlanmakla birlikte, Cicero latincesi ya da Klasik Latince sınırlarını da aşan dil gelişmeleri hakkında bilgi veren A.

ERNOUT-F. THOMAS'ın *Syntaxe Latine,* Paris 1953[2]'i izlerler. J. MAROUZEAU'nun eserlerinin büyük bir bölümü yeni üslupçu gereklere karşı duyarlı sayılabilir, özellikle de *L'ordre des mots dans la phrase latine,* I-II-III, Paris 1922-1949 ve *Traité de stylistique latine,* Paris 1946[2]'i. Buna karşılık aynı yazarın çok sayıdaki makalesi, De Saussure dil okulunun kavramlarını geliştirerek onların Latin dili tarihine uygulanmasını mümkün kılmıştır. Karşılaştırma gerekleriyle ruhbilimsel yorumu bir arada bulunduran diğer gramer akımlarına ait eserler arasında, temel nitelikli denemelerin toplandığı E. LÖFSTEDT'in 1942[2] ve 1933'te Lund'da yayımlanan iki ciltlik *Syntactica*'sı ile *Vermischte Studien,* Lund 1936'i vardır. Buna karşılık kayda değer zenginlikte malzemenin toplandığı şu iki eser tasviri gramer ve sözdizimi çerçevesinde kalırlar: F. NEUE, *Formenlehre der lateinischen Sprache;* eserin üçüncü baskısı son cildi dizin olan dört cilt halinde C. WAGENER tarafından genişletilmiştir (Lipsia 1892-1905[5]) ve A. DRAEGER, *Historische Syntax der lat. Sprache,* Lipsia 1878-1881[2], I-II. Üslup üzerine yapılan çalışmalarda, edebi dil ve konuşma dili, teknik dil ve anlatımlı dil kavramlarının edinilmesiyle, her bir yazarda ve her bir eserde bulunan üslup seçimlerinin saptandığı özel çalışmalar, bütün bunların da temel oluşturduğu J. B. HOFMANN'ın *Lateinische Umgangssprache,* Heidelberg 1951[3]'si ortaya çıktı.

İtalya'da, yeni Hegelci idealizme uygun olarak Alpler ötesi akımların kabulüyle yetinme aşamasından sonra gramer, sesbilgisel yasaların mekanik bir ürünü olarak değil de tarihsel gelişimi içinde incelenmesi gereken bir kültür olgusu olarak yorumlandı. Bu da klasik dillerin tarihi gelişmesi üzerine olan çalışmaları teşvik etmiştir. Buna karşılık, geleneksel gramer, sözdizimi ve üslup hakkında özel sorun ve yazarlara ilişkin çok iyi çalışmaların adlarını verebiliriz ama bilimsel düzeyde genel nitelikli bir kitap ya da el kitabı enderdir: V. PISANI, *Grammatica Latina storica e comparativa,* Torino 1952[2]. İtalya'daki çalışmalar daha çok okulların ihtiyacını karşılama yöneliktir ve pek azı öğretime ilişkin bir yenilik getirmiştir.

2. Yunan dili tarihini yazma yolundaki ilk girişim J. WACKERNAGEL'in *Die griechische Sprache,* Lipsia-Berlin 1912[3]'sidir; genel düzenlemesi bakımından hâlâ geçerlidir ve "Die Kultur der Ge-

genwart" dizisi için hazırlanmıştır. Bu eseri, P. KRETSCHMER'in *Die griechische Sprache*, Lipsia 1910 (1923[3])'si izler. Bu da Gercke-Norden'in "Einleitung" serisine dahildir, ilkelerinde görülen katılık en belirgin özelliğini oluşturur. Kısa bir süre sonra da A. MEILLET aynı konuda gerçek bir eser sunar: ünlü *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, Paris 1913 (1938[5]). "Sammlung Göschen"in iki ciltlik kısa çalışması daha yakın bir tarihe aittir. Ciltlerden biri, üçüncü baskısı A. DEBRUNNER tarafından yayına hazırlanan (Berlin 1953) O. HOFFMANN'ın *Geschichte der griechischen Sprache* (I° *Bis zum Ausgang der klassischen Zeit)*'si; diğeri oldukça ilgi çekici, kısa, öz ve tarafsız bir çalışma olan A. DEBRUNNER'in aynı başlığı taşıyan (II° *Grundfragen und Grundzüge des nachklassischen Griechisch*), Berlin 1954 eseridir. İtalya'da, şimdi *Storia della lingua greca* içine katılmış, "Enciclopedia classica" (SEI Torino 1960)'nın ikinci bölümünde sunulan V. PISANI'nin *Manuale storico della lingua greca*, Firenze 1947'si bulunur. Yunancanın her yönüyle araştırılmasına olan ilgi, bu dilin lehçebilimi üzerine yapılan sistemli çalışmalardan kaynaklanır ve bu tür çalışmalar dilin tarihsel gelişimi üzerine yapılan çalışmalardan da önde gelirler, L. H. AHRENS'in *De graeca linguae Dialectis*, Göttingen 1839-1843'i ile R. MEISTER'in *Die griechischen Dialekte auf Grundlage von Ahrens Werk dargestellt*, Göttingen 1882-89'i gibi. Bu iki eser arasında geçen yaklaşık elli yıl içinde yeni epigrafi buluşları, belli başlı konuların daha derinliğine işlenmesini mümkün kılmıştır. Söz konusu en önemli kitaplar şunlardır: FR. BECHTEL, *Die griechischen Dialekte*, I-II-III, Berlin 1921-24; *Introduction to the study of the greek Dialects*, Boston-London 1928'in genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş biçimi olan C. D. BUCK, *The Greek Dialects*, Chicago 1955; THUMBKIECKERS *Handbuch der griechischen Dialekte*, Heidelberg 1932 (I. cilt). A. THUMB'un aynı başlıklı eserinin (Heidelberg 1909) yeniden yapılmış haliyle THUMB-SCHERER, aynı başlık, Heidelberg 1959 (II. cilt) ("Linear B" ya da Mykene üzerine geniş kapsamlı bir ek içerir).

Latince alanında aynı incelemeler çok daha bütünsel sonuçlara ulaşmakla birlikte daha yavaş bir seyir izlemişlerdir. F. SKUTSCH, *Die lateinische Sprache*, Berlin 1912[3] ("Die Kultur der Gegenwart" serisinde) ve P. KRETSCHMER, *Die lateinische Sprache*, Lipsia 1923[3] ("Einleitung" el kitabı bünyesinde) gibi özet ama anlamlı çalışmalardan sonra kuşkusuz daha kayda değer nitelikte bir

eser A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris 1928 (1933^{3})'dir. Ama daha soluklu, yöntem açısından daha sağlam kurgulu ve daha verimli sonuçlara ulaşan eser, G. DEVOTO'nun *Storia della lingua di Roma*, Bologna 1940 (1944^{2})'sıdır. Bu kitabın bugün dahi tükenmeyen etkisi, böylesine yetkin tarih ve eleştirel deneyim kaynağından yararlanmak fırsatını bulan Latinceyle ilgili hemen bütün dil çalışmalarında belirgindir. J. COUSIN de bu eserin çekiciliğinden etkilenmiş, aynı konuyu ele almıştır: *Evolution et structure de la langue latine*. Aynı zamanda hem gramer hem dil tarihi el kitabı olarak düşünülen L. R. PALMER'in *The Latin Language*, London (tarihsiz)'ında da polemik çerçevesinde olsa bile yine bu eserin varlığı saptanabilir. Yine DEVOTO, *Problemi ed orientamenti di grammatica e di storia delle lingue classiche* başlığını taşıyan değerli bir eserin yazarıdır, bu kitabı da Bignone'nin yönettiği daha önce adı verilen dizisinin birinci bölümünde yer alır (Milano 1951). Her zaman olduğu gibi, kesin ve net bir çalışma olarak F. STOLZ-A. DEBRUNNER'in *Geschichte der lateinischen Sprache*, Berlin 1953^{3} (1922^{2})'si "Sammlung Göschen"e dahil edilmiştir.

3. Vezin üzerine yapılan çalışmalar da deneyci dönemi önce, biri hexameter diğeri trimeter iambicus ile ilgili olarak İngiliz R. Bentley (1662-1742) ve R. Porson (1759-1808)'un; sonra da *De metris poetarum Graecorum*, Lipsia 1798; *Handbuch der Metrik*, Lipsia 1799 ve sırayla *Elementa doctrinae metricae*, Lipsia 1816 -bundan da *Epitome doctrinae* Lipsia 1818 (1844^{2}, 1869^{4}) doğmuştur- başlıklı daha genel çalışmaların yazarı olan büyük Alman üstat G. HERMANN (1772-1848) ile aşmıştır. Bu çalışmalarda eskiçağın vezin öğretileri tartışılır; uyum ve ölçü, melodi ve koşuklama kavramları ayırdedilir; oluşmakta olan yeni bilim, bir bölümü hâlâ kullanılan terminoloji ile donatılır. Özel bir konuya sahip *De metris Pindari libri tres* adlı eserinde, eski vezin ustalarının örneklerini yeniden değerlendiren A. BOECKH (1785-1867) bu dalda da karşıt bir konumdadır. Ama vezin *colon*'unun müzikli sıralanışının ahenkli akışı içinde nasıl yerleştirildiğinin belirlendiği bu çalışma da genel bir inceleme görünümü edinir ve bununla, bütünüyle farklı modern müzik ilkeleri arasında yanlış karşılaştırmalar yapma yoluna gidilir. Artık vezin çalışmalarında "ayrılıkçılar" ya da ölçücüler ile "birlikçiler" ya da uyumcular olarak adlandırılan iki okul ayrımı söz konusudur. Eski geleneğe bağlı olan ikinci okul, aralarında *Metrik*, Lipsia

1865'in de bulunduğu vezin üzerine yazılmış birçok eserin yazarı olan R. WESTPHAL tarafından izlenmiştir. *Metrik*'in üçüncü baskısı, *Griechische Rhytmik*, Lipsia 1885; *Griechische Harmonik und Melopoeie, Lipsia 1886 ve Allgemeine Theorie der griechischen Metrik*, Lipsia 1889 olmak üzere çok anlamlı başlık taşıyan üç eserden oluşur. *Allgemeine...* iki bölüm halinde yazılmıştır ve E. ROMAGNOLI (*Musica e poesia nell' antica Grecia*, Bari 1911), G. B. PIGHI (*I ritmi eolici nella metrica greca*, Verona 1941) ve özellikle C. DEL GRANDE'den sonra birçok izleyici edinmiş, İtalya'da hâlâ, az da olsa, revaçtadır. DEL GRANDE, birçok özel katkılardan başka, daha önce adını verdiğimiz "Enciclopedia Classica" bünyesinde yer alan geniş boyutlardaki çok yeni bir eserin, *La metrica greca*, Torino 1960'ın yazarıdır. Bu araştırmacıların düşüncelerine saygı duymakla birlikte, bütünüyle vezinle ilgili olmayan herhangi bir öğreti kurmak bakımından eskilerin bıraktığı örneklerin çok çelişkili ve metinlerin müzik belgelerinin çok yetersiz olduğunu düşünüyoruz. Geçmişte, iki okul arasında aracı ve uyuşma konumunda yer alanlar arasında M. CHRIST, *Metrik der Griechen und Römer*, Lipsia 1879[2] ; İtalya'da U. ZAMBALDI, *Metrica greca e latina*, Torino 1882 ve oldukça yeni olarak L. HAVET'nin izinde (*Cours élémentaire de métrique grecque et latine*, Paris 1948 (1956[2]) vardır.

Hermann'ın öğretisi, vezni müziğe başvurmaksızın yorumlama ilkesiyle taraftar kazanmış, bundan, vezinleri sadece dizeye dayalı olarak incelemekle kalmayan, aynı zamanda dizenin, dimetros ya da octonarius'la özdeşleştirilen özgün temel biçimini de araştıran yeni bir eğilim gelişmiştir. Bu kuram, F. USENER, *Altgriechischer Versbau*, Bonn 1887 tarafından başlatılmıştır. Ancak sonradan Usener'in önerdiği Yunan vezninin Alman vezniyle karşılaştırmalı çözümlemesinin keyfi bir yakıştırma üzerine kurulduğu; melodili olan Yunan vurgusuyla, soluk vermeye dayalı olan Alman vurgusunun farklı niteliklerinin dikkate alınmadığı görülmüştür. Bu karşılaştırmacı önerme aşıldıktan sonra "Urvers" fikri U. von WILAMOWITZ, *Griechische Verskunst*, Berlin 1921 tarafından yeniden işlendi; bunu C. SCHRÖDER, *Grundriss der griechischen Versgeschichte*, Heidelberg 1930 izledi. Kendileri de türetmeci kuramlardan yana olan eskiçağ vezin araştırmacılarını çağrıştıran bu okul modern "epiplokeciler" ya da türetmeciler olarak adlandırıldılar, çünkü öğe çıkarma ya da ekleme yoluyla, belgelenmiş çeşitli dize çeşnilerinin elde edilebileceği orijinal bir dizenin varlığını ileri

sürmekle birlikte, temelde, eski öğretiye göre yenilik getiriyor, SCHRÖDER'in *Nomenclator metricus*, Heidelberg 1929'da derlediği bütünüyle yeni bir terim düzeni sunuyordu. Wilamowitz'in dimetros tezine Leo (*Der Saturnische Vers*, Berlin 1905), PASQUALI (*Preistoria della poesia romana*, Firenze 1936), PERROTTA ("Studi Italiani di Filologia Classica" 1938, s.1 vd.), GENTILI (*Metrica greca arcaica*, Messina 1951) katılmışlardır.

Ama, tarih öncesi vezin sorunları terkedildikten sonra, vezinleri sınıflandırma ve karşılaştırma gibi daha mütevazı sorunlara yönelik olan yeni bir eğilim, çalışmaların türetmeci okulun çizdiği sınırlar içinde kalmasını önler. Bu eğilimin başında P. MAAS, *Griechische Metrik*, Lipsia 1913 (1929[2]) (Gercke-Norden'in "Einleitung"u için hazırlanmıştır) vardır ve K. RUPPRECHT, *Griechische Metrik*, München 1929 (1958[2]'de M. Rubenbauer tarafından yenilendi); oldukça seçmeci olan, nesnel araştırmada Maas'a, dizeye özel dikkat yöneltmesi bakımından Wilamowitz ve Maas'a sadık kalan Hollanda'lı W. I. W. KOSTER, *Traité de métrique grecque suivi d'un précis de métrique latine*, Leiden 1936 (1954[2]'des *Traité de métrique grecque* başlığıyla yayımlandı) ve Maas'ın küçük kitabının yerini alabilecek niteliklere sahip görünen *Griechische Metrik*, Göttingen 1955 yazarı B. SNELL tarafından izlenmiştir. İtalya'dan PASQUALI, *Metrica classica*, "Enciclopedia Italiana" XXIII (1934)'da başlangıçtaki şüpheci açıklamasıyla, Maas'ın başlattığı sınıflandırıcı yöntemin sınırları içinde kalmıştı, adı verilen iki eğilim arasında bazen uyarlama yapma gereği duyan M. LENCHANTIN DE GUBERNATIS, *Manuale di prosodia e metrica greca, Milano* 1948 ve *Problemi e orientamenti di metrica greco-latina*, Milano 1951 (Bignone'nin yönettiği çalışmaların birinci bölümünde yer alır) gibi.

E. Sözlükler, Lexicon'lar, Ansiklopediler

1. Görüldüğü gibi, gramer nasıl devamlı olarak felsefeden etkilenmişse, sözlükçülük de o kadar felsefe evriminden uzak kalmıştır. Bu yüzden bu çalışmamızda, hâlâ yararlı araştırma araçları olduğunu düşünerek yüzyıllar öncesine ait eserleri de dikkate alabiliriz, özellikle de yerine daha yenileri yazılmayanları. Burada sadece, bu eserlere başvurmada şu iki temel bakış açısının, yani kökenbilgi ve belgeleme açılarının dikkate alınması gerektiği vurgulanmalıdır. Etimoloji, Hint-Avrupa dil bütünlüğünün keşfiy-

le köklü değişikliğe uğrayan ve karşılaştırmacılıktan çok yararlanmış bir bilim dalıdır. Belgeleme yoluyla da, ilk örnekleri sadece daha yakın bir zamanda ortaya çıkarılan yazılarda görülen kelimelerin bu eserlerde kaydedilmiş olmayacağı gerçeği yanında, codex'lerin daha dikkatli okunuşu ya da metinlerin daha sistemli recensio'sunun yanlış ya da yanıltıcı olduğunu ortaya koyduğu terimlerin toplanmış olabileceği gerçeğini de belirleyebilir. İşte, hâlâ en geniş kapsamlı Yunanca sözlük olan H. STEPHANUS'un *Thesaurus graecae linguae* böyle bir temkinlilikle kullanılmalıdır. Paris'te 1572 yılında *in folio* beş büyük cilt halinde yayımlanan eserin, daha sonra C. B. HASE tarafından hazırlanan genişletilmiş baskısı, zamanın bütün bilginlerinin katkısıyla yayımcı A. F. Didot tarafından *in folio* dokuz cilt halinde Paris'te yayımlanmış (1831-1865), bundan da 1954 yılında Granz Akademische Druck-u. Verlagsanstalt anastatik baskı yapmıştır. Eser, her zaman örnekleriyle sunulduğu skholiastes edebiyatıyla benzeri olmayan tanışıklığını, klasik eserler hakkındaki olağanüstü bilgisiyle bir arada bulunduran bu büyük Fransız humanistinin eşsiz bilgi ve çalışma anıtıdır. Stephanus'un sözlüğünden sonra, bu alandaki ilk bağımsız eser, malzemenin daha eleştirel düzenlemesiyle hazırlanmış olan J. G. SCHNEIDER, *Kritisches griechisches Wörterbuch*, I-II, Zullichau 1797-98 (1805-6[2] ; 1819[3])'dur. Bu da Fr. Passow'un derleştirmesine temel oluşturmuş, başlangıçta iyileştirilmiş ve büyütülmüş yeni baskı olarak ortaya çıkmış ama sonunda orijinalden çok farklı olduğu için dördüncü baskısı kendi başlığı altında ve yeniden düzenleyicisinin adıyla yayımlanmıştır: Fr. PASSOW, *Handwörterbuch, der griechischen Sprache,* Lipsia 1831 (1841-1857[5]). Bunun ardından W. PAPE aynı başlık altında bir Yunanca sözlük hazırlamıştır (Braunschweig 1842). M. Sengebusch tarafından üç cilt halinde genişletilen (aynı yer, 1880[3]) sözlüğün 1848'de eklenen özel adlar bölümü 1863-1870[2] de E. Benseler tarafından yenilendi ve ayrı bölüm olarak yayımlandı (PAPE-BENSELER, *Wörterbuch der griech. Eigennamen,* Braunschweig 1911[2]; 1958 yılında yeniden basılmıştır) ki bu da, belgesellik alanıyla sınırlı kalsa bile, daha cüretli Fr. PREISIGKE, *Namenbuch enthaltend alle griechischen, lateinischen, aegyptischen, ebraischen, arabischen, und sonstigen semitischen und nicht semitischen Menschnamen, soweit sie in griechichischen Urkunden Aegyptens sich vorfinden,* Heidelberg 1922'in yanında temel bir eser oluşturur.

Ama bugün en çok başvurulan Yunanca sözlük İngiliz H. G. LIDDEL-R. SCOTT'un *A greek-english Lexicon*, Oxford 1843 (1861[5]; 1897[8]; 1940[9],) I-II'udur. Sistemli bir şekilde gözden geçirilen ve yenilenen tek eser olarak, ilk baskısı bir yüzyıl öncesine uzanmakla birlikte, bugün görünüşü ve içeriğiyle modern olan tek sözlük olduğu rahatlıkla söylenebilir. Anglosakson ülkeleri dışında da yaygın olarak kullanılmaktadır. Daha az iddialı ve okula yönelik sözlükler arasında M. A. BAILLY, *Dictionnaire grec-français*, Paris 1844 (1929[13]) (1950'de P. Sechan ve P. Chantraine tarafından yeniden gözden geçirilmiştir) ve İtalya'da L. Rocci, *Vocabolario greco-italiano*, Roma 1939 (1956[10]) vardır.

Latince için hâlâ en kapsamlı lexicon, Padovalı rahip E. FORCELLINI'nin 1718-1753 yıllarında derlediği; 1769'da yazarın ölümünden sonra ve 1771'de Padova'da *in folio Totius Latinitatis Lexicon* başlığıyla yayımlanan özel sözlüktür. Sonradan G. Furlanetto tarafından değişiklik yapılıp bir bölüm eklenen (Padova 1823-1837) eser V. De-Vit tarafından *in folio* altı cilde ulaşıncaya kadar genişletildi (Prato 1858-1879) ve aynı yazarca dört ciltlik *Onomasticon* ile donatıldı (Prato 1869-1892, "O" harfine kadar). F. Corradini ve G. Perin tarafından gözden geçirilen nüsha (Padova 1864-1898, G. Perin onomasticon bölümünü tamamlamıştır) üzerine son baskı dört cilt halinde *Lexicon*, iki cilt halinde de *Onomasticon* olmak üzere ve özellikle kökbilgisel bölümü yenilenmiş olarak 1940 yılında Padova'da yapıldı. Bu çalışmayla, Calepio'lu AMBROGIO tarafından hazırlanan ve birbirini izleyen genişletme ve yenilemeler yoluyla bütün Avrupa'da kullanılan bir sözlük olan *Calepino*'nun İtalya'da 1502 yılında başlamasıyla, birkaç yüzyılı kapsayan sözlük çalışması en üst düzeyine ulaşıyordu. Eseri, Heinrich'in babası olan R. STEPHANUS, *Thesaurus linguα latinae*, in folio dört cilt, Paris 1453[2] izlemiş, bu da ardarda yenilenmiş, J. M. Gesner'in Lipsia baskısına (1749) kadar üzerinde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Forcellini'nin sözlüğü, İngiltere'de I. Bailey (1805), Almanya'da A. Schneeberg (1829-1835) tarafından yayımlanmış, başka birçok araştırmacı tarafından da temel eser olarak kullanılmıştır. Bunlar arasında I. J. G. SCHELLER, *Ausführliches und möglichst vollständiges lateinisch-deutsches Lexicon oder Wörterbuch zum Behufe der Erklärung der alten und Uebung in der lateinischen Sprache*, I-II, Lipsia 1783 (üç cilt 1788[2]; beş cilt 1804-5[3]) vardır, bu kitabın

yeni bir baskısını hazırlama görevini, daha önce iki cilt halinde Almanca-Latince bir sözlük hazırlayan (Lipsia 1833; 1882^{7}) K. E. GEORGES üstlenmiştir. Georges, kitabın Hannover'de 1873 yılında iki cilt olarak *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch* başlığıyla yayımlanan baskısının başına kendi adını yazdırır. Eser büyük ilgi görür, yedinci baskısı (Hannover-Lipsia 1879) tam 15.000 adet basılır. Aynı yerde (1913-18^{8}) ve Darmstadt'ta (1955) yeni baskıları yapılır. Anglosakson çevrelerinde ise, W. FREUND'un hazırladığı (1835-36), Forcellini'nin İngilizce baskısına dayanarak E. A. ANDREWS'in sözlüğünün (1850) yeni baskısından doğan C. T. LEWIS-C. L. SHORT'un *A Latin Dictionary*, Oxford 1879 (defalarca yeni baskısı yapılmıştır, en son baskısı ise 1955 yılına aittir) Anglosakson dünyasında egemen olmuştur. Fransa'da bu çalışmalar, *Thesaurus poeticus lingua latinae*, Paris 1836 (1936^{6})'ın yazarı olan M. QUICHERAT tarafından temsil edilir. Eserde, bütün açık hecelerde sesli harf değeri işaretlenmiştir (kapalı hecelerdeki sesli harf değeri için ise -ki dil alanında önemli sonuçlar doğurur- A. Marx, *Hilfsbüchlein für die Ausprache der lateinischen Vokale in positionslangen Silben*, Berlin 1899, görülmelidir). Yine Quicherat, Latince-Fransızca ve Fransızca-Latince bir sözlük (Paris 1844, elliden fazla yeni baskısı yapılmıştır); yaklaşık 19.000 maddelik bir özel isimler sözlüğü (Paris 1846); o zamanlar kullanımda olan sözlükleri ikibinden fazla kelime sayısıyla zenginleştiren *Addenda Lexicis Latinis* (Paris 1862-1880)'lerini yayımlamıştır. İtalya'da F. CALONGHI'nin Georges'ten uyarladığı okul kullanımına yönelik boyutlardaki *Dizionario latino*, Torino 1955 (1961^{3})büyük ilgi görmüştür. O. BADELLINO'nun geniş kapsamlı ve bağımsız *Dizionario italiano-latino*, Torino 1961'su da kayda değer niteliktedir.

Ama dev boyutlardaki bir girişim yüzyılımızın Latin sözlük yazarlığına onur verir: *Thesaurus linguaea latinae*. "Consilio et auctoritate Academiarum quinque Germanicarum" olarak 1900'de başlatılan iki dünya savaşının son yıllarında ve yine iki savaştan sonraki yıllarda kesintiye uğrayan ve her defasında Avrupa ve Amerika'daki özel kişi ve kültür kuruluşlarının yardım ve katkılarıyla sürdürülen yayın, şimdi Alman akademilerinin adlarından başka, belli başlı Batı kültür akademi ve kuruluşlarına da tevdi edilmiştir (İtalya'da Accademia Nazionale dei Lincei). Başlık, klasik filolojinin kahramanlık çağı olan humanizm çağında, şimdi uluslararası

işbirliği gerektiren çalışmaların sürdürüldüğü çok dar çevrelerde gerçekleştirilen ünlü eserlerin adını çağrıştırır. F. A. Wolf tarafından XIX. yüzyılın başında düşünülen, sonraki elli yıl içinde Th. Mommsen tarafından hararetle desteklenen ve taslağı F. Ritschl ile A. Fleckeisen'in işbirliğiyle K. Halm tarafından hazırlanan eser, sadece 1883'ten sonra, aynı yıl anlamlı "Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik mit Einschluss des älteren Mittellateins als Vorarbeit zu einem Thes. ling. Lat." başlığı altında dergi çıkarmaya başlayan E. Wölfflin'in girişimiyle gerçekleşme yoluna girer. Wölfflin'in programı, benzer bütün eserlerden farklı olarak, *infima latinitatis*'i, yani sadece başlangıcından Antoninus'lar çağına kadarki bütün Latin ürünlerinin sabırlı ve titiz bir taramasını değil, aynı zamanda İ.S. VII. yüzyıla kadarki en önemli ürünleri de kapsamına alıyordu. Çalışma yöntemi, edebiyat ya da epigrafi metinlerinden doğrudan alınan bütün sözlük malzemesinin -ki bunun fişleme yoluyla özenli bir taraması yapılıyordu- sistemli bir şekilde toplanmasını içeriyordu; yani, her bir yazarın her yazısında görülen her kelime için bir fiş düzenleniyor, bunun özgünlüğü belgeleniyor, buna dayalı olarak da metin naklediliyordu. Böylece, alfabetik sırayla düzenlenmiş yaklaşık on milyon fiş varlığına ulaşılmıştır (günümüzdeki adresi Marstallplatz 8, Münih'tir) ve araştırmacı, henüz yayımlanmamış kelimeler için bu çalışmadan yararlanabilir. Sadece bu aşamada her bir kelimeyle ilgili redaksiyon çalışması başlatılmıştır. Kelimelerin dilbilimsel birleşikleri, köken bilgileri, semantik değerleri, biçimsel, sözbilimsel ve üslup özellikleri ayırt edilmiş ve belirtilmiştir. Bazılarının tarihçeleri hakkında da bilgi verilmiştir. Bu da, dil katmanlarının, sosyal çevrelerin, kelimenin belgelendiği çağın belirlenmesiyle, onun kullanımda kalışı ya da kullanımdan kalkışının, anlamdaşlarıyla olan rekabetinin ve geç Latin ya da Roma dillerinde yerini -olasılıkla- başka bir kelimeye bırakışının gözlemlenmesiyle yüksek düzeyde bir istatistik titizlik gözetilerek belirlenmiştir. Bu ilkelere ve amaçlara yönelik olan bir sözlük yazma tekniği, derece derece kusursuzluğa ulaşmış, bu tekniğin her zaman uygulanmasıyla hep daha ince çalışma yöntemlerine ulaşılmıştır. Her bir kelime için toplanan çok sayıdaki örnekler arasında, böyle bir labirentte okuyucuya, sihirli ipi yitirmeksizin, yol gösteren de işte bu yöntemlerdir. Thesaurus'un günümüzdeki yayın durumu şöyledir: *Index librorum scriptorum inscriptionum e quibus exempla adferuntur*, Lipsia Te-

ubner1904 (1958'de çıkarılan bir eki vardır; alıntılarda verilen yazar ve eser adı yazımında birlik sağlamak amacıyla bu Index'teki usul izlenmelidir); I. cilt *A-Amyzon* (1900-1905); II. cilt *an-Byzeres* (1901-1906); III. ve IV. ciltler *C-comus, con-cyulus* (sırasıyla 1907-1912 ve 1906-1909); V. cilt 1 D (1910-1934); V. cilt, 2 E (1931-1953); VI. cilt 1 F (1913-1924); VI. cilt, 2 G (1927-1934); VI. cilt 3 H (1936-1942); VII. cilt 1 I (1934-....) I - *insipiens...* ; VII. cilt 2 I (1956....) ... *intestabilis - iocus...* ; VIII. cilt M (1936-....) M - *monstro...* Fasiküller halinde yayımlanan eser henüz toplam varlığının yarısına dahi ulaşmamıştır ve "I"nın derlemesinde boşluk arz eder (*insipiens* ile *intestabilis* arasında kalan bölüm); ayrıca, "I"de yine daha büyük boyutta bir bölüm (*iocus* maddesinden sonra) ve "L" bütünüyle yapılmamıştır; *monstro* maddesiyle şimdilik "M" harfine ulaşılmıştır (1). Eserin ne zaman tamamlanacağını kesinlikle söylemek mümkün değildir ve herhangi bir tahmin düş ürünü olarak kalacaktır, hele başlangıçtaki plana göre on iki, sonrakine göre de, daha iyimser olarak, otuz yıl ön görüldüğü düşünülürse! Çalışmalar ilerlerken, teknik ve mali güçlükler sebebiyle, "E" harfinden başlayarak *Onomasticon* bölümünden ("A" ve "B" harflerinde *Thesaurus* ciltlerine dahil edilmişlerdir; "C" ve "D" harflerinde ise ayrı iki cilt halinde, 1909-1913 ve 1918-1923 yıllarında basılmışlardır) bütünüyle vazgeçmek gibi bazı özverilerde bulunmak gerekmiştir.

Burada, genel sözlük yazım alanında, iki klasik dilin etimoloji sözlüklerine değinmek gerekir. Önce de belirtildiği gibi kökenbilgisi incelemelerdeki gelişmelere karşı özellikle duyarlı olduğundan, malzemenin daha güvenli bir yorumunu sunan daha yeni bir dönemde hazırlanmış eserlerin adını vermekle yetineceğiz, E. BOISACQ'ın *Dictionnaire étymologique de la langue grecque étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes*, Heidelberg 1907'i (1950[4]'de H. Rix tarafından bir index eklenmiştir) ve J. B. HOFMANN'ın *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, München 1949'i gibi. Bu eserlerden ilki hâlâ karşılaştırmacı ilkelere dayalıdır; ikinci de biçimlerin kullanışlı bir el kitabı sayılabilir. Ayrıca, H. FRISK, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1954... hâlâ baskıdadır (μειγνυμ kelimesine kadar ilk on iki bölüm çıkmış

(1) Th. I. L. redaksiyon yetkililerinden, Mart 1990 tarihinde özel olarak edindiğimiz bilgiye göre eserin IX. cildinin VIII. bölümü (os-ozynosus) 1981 yılında tamamlanmıştır. Çev.

ır), daha önce ileri sürülen savların ihtiyatla gözden geçirildiği ölçütlere dayalıdır. Latince için ise başlığının altına yazılan sözlerin de açıkladığı gibi özellikle kelimelerin kısaca tarihçelerinin verildiği A. ERNOUT-A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine,* Paris 1932, I-II (1951[3], 1961[4]) ile zengin kaynakçası bulunan ve güçlü bir teknik bilgiyle kaleme alınmış olan A. WALDE, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch,* Heidelberg 1918 (üçüncü baskısı J. B. HOFMANN tarafından yeniden düzenlenmiştir, 1938-1954) bulunur.

2. Sözlük yazma konusundaki araştırmalar, belli başlı Yunan ve Latin yazarlarına ilişkin özel sözlükler sağlaması bakımından çok yararlı olmuşlardır. Bu sözlüklerde, belli bir yazarda geçen bütün terimler (ve bu terimlerin yer aldığı bölümler) ya da sadece kaydedilmiş (index'ler ya da alfabe sırasına göre hazırlanmış listeler) ya da özel samantik kullanımlarına göre saptanarak ayırt edilmişler, yani bulundukları bağlam temel alınarak bir ön yoruma bağlı tutulmuşlardır (lexicon'lar). Bu çalışma araçları o kadar çok sayıdadır ki bunlar için de listeler hazırlanması gerekmiştir. Bunlar arasında en yeni olanlar, Yunanca için H. ve B. RIESENFELD, *Repertorium lexicographicum graecum,* Stockholm 1954; Latince için, eski bile sayılabilecek P. FAIDER, *Reportoire des index et lexiques d'auteur Latin,* Paris 1926'dır.

Homeros: H. EBELING, *Lexicon Homericum,* Lipsia 1880-85, I-II.; A. GEHRING, *Index Homericus,* Lipsia 1891; H. DUNBAR, *A Complete Concordance to the Odyssey and Hymns of Homer,* Oxford 1880; C. E. SCHMIDT, *Parallel-Homer, oder Index aller homerischen Iterati in Lexicalischer Anordnung,* Göttingen 1885; Hesiodos: J. PAULSON, *Index Hesiodeus,* Lund 1890; Arkhilokhos: A. MONTI, *Index Archilocheus,* Torino 1905; elegia ve iambos şairleri: M. C. LANE, *Index to the fragments of the Greek elegiac and iambic poets,* New York 1908; Aiskhylos: W. DINDORF, *Lexicon Aeschyleum* Lipsia 1873 e G. ITALIE, *Index Aeschyleus,* Leiden 1954; Pindaros: J. RUMPEL, *Lexicon Pindaricum,* Lipsia 1883; Sophokles: W. DINDORF, *Lexicon Sophocleum,* Lipsia 1870 e FR. ELLENDT - H. GENTHE, *Lexicon Sophocleum,* Berlino 1872[2]; Euripides: A. ve C. ve B. MATTHIAE, *Lexicon Euripideum,* Euripides yayınının 9. cildinde, Lipsia 1837 (I. cilt ayrı basıldı, Lipsia, 1841), şimdi, J. T. ALLEN - G. ITALIE, *A Concordance to Euripides,* Cambridge 1954; trajedi ya-

zarları fragmentum'ları: A. NAUCK, *Tragicae dictionis index spectans ad Tragicorum Graecorum fragmenta*, Petersburg, 1892; Aristophanes: O. J. TODD, *Index Aristophaneus*, Cambridge Mass. 1932; Herodotos: J. SCHWEIGHÄUSER, *Lexicon Herodoteum*, I-II, Strasbourg 1824 e J. E. POWELL, *A Lexicon to Herodotus*, Cambridge 1938; Thukydides: E. - A. BÉTANT, *Lexicon Thucydideum*, I-II, Genéve 1843-47 ve E. F. POPPO, *Betantii Lexici Thucydidei supplementum*, Progr. Frankfurt (Oder) 1845-54 ve M. H. N. v. ESSEN, *Index Thucydideus ex Bekkeri editione stereotypa confectus*, Berlin 1887; Ksenophon: F. W. STURTZ, *Lexicon Xenophonteum*, 4 cilt, Lipsia 1801-04 ve G. SAUPPE, *Lexicologus Xenophonteus*, Lipsia 1869; Plato: F. AST, *Lexicon Platonicum seu vocum Platonicarum index*, 3 cilt, Lipsia 1835-38 yeni basım, 2 cilt, Darmstadt 1958); Aristoteles: H. BONITZ, *Index Aristotelicus*, Berlin 1870 (yeni basım, 1955); Isokrates: S. PREUSS, *Index Isocrateus*, Lipsia 1904; Aeskhines: ID., *Index Aeschineus*, Lipsia 1896 (yeni basım, ib. 1926); Lysias: D. H. HOLMES, *Index Lysiacus*, Bonn 1895; Demostenes: S. PREUSS, *Index Demosthenicus*, Lipsia 1892; Theokritos: J. RUMPEL, *Lexicon Theocriteum*, Lipsia 1879; Polybios: I. ve M. CASAUBONUS-I. A. ERNESTI, *Lexicon Polybianum*, Oxford 1822 ve A. MAUERSBERGER, *Polybios-Lexicon*, Berlin 1956-... I. cildin ilk fasikülleri (α–ζ); Plutarkhos: D. WYTTENBACH, *Lexicon Plutarcheum et vitas et opera moralia complectens*, Lipsia 1843; Eski Antlaşma: E. HATCH - H. A. REDPATH, *A Concordance to the Septuagint and the other Greek Versions of the Old Testament (including the Apocryphal Books)* , Oxford 1892-1906, I-II; Yeni Antlaşma: FR. ZORELL, *Novi Testamenti Lexicon Graecum*, Paris 1931[2] e J. H. MOULTON - G. MILLIGAN, *The Vocabulary of the Greek Testament illustrated from the Papyri and other unliterary sources*, London 1915-29 ve W. F. MOULTON - A. S. GEDEN, *A. Concordance to the Greek Testament*, Edinburgh 1897, 1926[3] (yeni basım 1950).

Bu aşamada, "Thesaurs linguae graecae"nın işbirliği ve UNESCO'nun katkısıyla yeni bir tarihte uygulamaya konan bir girişimden, B. SNELL ve H. J. METTE'nin hazırladıkları *Lexicon des Frühgriechischen Epos*'tan söz etmek gerekir. Şimdiye kadar ilk üç fasikülü yayimlanan (αλλα maddesine kadar) eser, Homeros (Batrokomiomakhia dahil değildir), Hesiodos, kyklos ve en eski epos parçalarında, kökenbilgisi, biçim değişiklikleri, vezin kullanımı, anlam değerleriyle bütün dil malzemesini içerir. Bu eser, ne zaman

tamamlanacağı kesinlikle tahmin edilemese bile, bir "Thesaurus linguae graeca"nın gerçekleşmesi yolunda bir adımdır.

Latin yazarlarına ilişkin index'ler şunlardır: Plautus: G. LODGE, *Lexicon Plautinum*, Lipsia 1904 (1935^2); Terentius: E. B. JENKINS, *Index verborum Terentianus*, University of North Carolina Press 1932; Lucretius: J. PAULSON, *Index Lucretianus*, Göteborg 1926 ; Catullus: M. N. WETMORE, *Index verborum Catullianus*, New Haven 1912; Cornelius Nepos: G. A. KOCH, *Erklärendes Wörterbuch zu N.*, Hannover 1871; Sallustius: O. EICHERT, *Vollständiges Wörterbuch zu S.*, Hannover 1890^4; Caesar: H. MERGUET, *Lexicon zu den Schriften Caesars und seiner Fortsetzer*, Iena 1886; R. MENGE - S. PREUSS, *Lexicon Caesarianum*, Lipsia 1890; S. PREUSS, Lexicon zu den pseudo-cäsarianischen Schriftwerken, Erlangen 1884; H. MEUSEL, *Lexicon Caesarianum*, 3 cilt, Berlin 1887-93 (yeni basım, 1958); Cicero: H. MERGUET, *Lexicon zu den Reden*, 4 cilt, Iena 1877-84; id., *Lexicon zu den philosophischen Schriften*, 3 cilt, ib. 1889-94; W. A. OLDFATHER - M. V. CANTER - K. M. ABOTT, *Index verborum Ciceronis epistularum*, Urbana Illinois 1938; H. MERGUET, *Handlexicon zu allen Ciceros Schriften*, Lipsia 1905; Vergilius: H. MERGUET, *Lexicon zu Vergilius*, Lipsia 1902 (yeni basım, Hildesheim 1960); M. N. WETMORE, *Index verborum Vergilianus*, New Haven 1930^2; Horatius: G. A. KOCH, *Vollständiges Wörterbuch zu H.*, Hannover 1879^2; Propetrius: J.S. PHILLIMORE, *Index verborum Propertianus*, Oxford 1905; Ovidius: O. EICHERT, *Vollständiges Wörterbuch zu den Verwandlungen* ve R. I. DEFERRARI - M. I. BARRY - M. McGUIRE, *A Concordance of Ovid*, Washington 1939; Livius: A. W. ERNESTI, *Glossarium Livianum* (yeni düzen., G. H. Schaefer ve J. Th. Kreyssig, Drakenborch - Kreyssig'in Livius baskısının 5. cildi), Lipsia 1823-27; Lucanus: G.W. MOONEY, *Index verborum*, Dublin-London 1927 ve R. I. DEFERRARI - S. FANNING - G. SULLIVAN, *A concordance of Lucanus*, Washington 1940; per Silius Italicus: N. D. YOUNG, Index verborum Silianus, Iowa Studies, "Class. Phil." 8, 1939; Valerius Flaccus: W. H. SCHULTE, *Index verborum Valerianus*, ib. 3, 1935; Statius: R. I. DEFERRARI ve M. C. EAGAN, *A Concordance of Statius*, Washington 1943; Iuvenalis ve Martialis'e ilişkin index'ler, L. Friedlander tarafından yorumlanan yayınların (1895 ve 1896) ikinci ciltlerinde yer alırlar; Phaedrus: O. EICHERT, *Vollständiges Wörterbuch zu den Fabeln des Ph.*, Hannover

1877[2]; Petronius: I. SEGEBADE-E. LOMMATSZCH, *Lexicon Petronianum*, Lipsia 1898; Tacitus: A. GERBER-A. GREEF-C. JOHN, *Lexicon Taciteum*, Lipsia 1903; Apuleius: W. A. OLDFATHER-H. V. CANTER-B. E. PERRY, *Index Apuleianus*, Middeltown 1934; *Scriptores Historiae Augustae*: C. LESSING, *Script. Hist. Aug. Lexicon*, Lipsia 1906; Boethius: L. COOPER, *A Concordance of Boethius*, Cambridge Mass. 1928 (sadece *De cons. phil.* ve beş teoloji yazıları içindir).

3. Klasik çağla ilgili konular hakkında giriş ve özet niteliğinde bilgi edinmek için "Enciclopedia Italiana", 36 cilt, Milano 1927-1939'ya başvurmak yeterlidir. Konularının uzmanlarına hazırlatılan eserin 1939-1949 yıllarına ait iki ek cildi bulunur. Adını çok defa verdiğimiz "Einleitung in die Altertumswissenschaft", (üç cilt halinde A. Gercke ve E. Norden tarafından hazırlanmıştır, Lipsia 1909) (1912[2], 1927[3], 1932[4]) da aynı amaca yöneliktir. Alfabe sırasına göre düzenlenmiş bir sözlük olmaktan çok, her biri en değerli Alman araştırmacılarının kaleminden çıkan ve eski çağın belli başlı bilim dallarını içeren incelemelerin oluşturduğu bir derleme olan eser -bu çalışmamızda adının sık sık verilmesiyle değeri kanıtlanmıştır- yanında yine aynı amaca yönelik ama başlıklarından da anlaşılacağı gibi daha mütevazı eserler de vardır: L. WHIBLEY, *A Companion to Greek Studies*, Cambridge 1931[4]; J. E. SANDYS, *A Companion to Latin Studies*, Cambridge 1935[3]. Bu iki eser de yerini, M. CARY, J. DENNISTON, J. WIGHT DUFF, A. D. NOCK, W. D. ROSS, H. H. SCULLARD tarafından yayımlanan ve F. LÜBKER, *Reallexicon des klassischen Altertums*, Berlin 1914[8] (J. Geffken ve E. Ziebarth yeni bilgilerle donatmışlardır) modeli üzerine hazırlanmış olan daha modern "Oxford Classical Dictionary", Oxford 1949 (son baskı 1957)'ye bırakmıştır. Kısa bilgiler vermekle birlikte ve kaynakçanın sınırlı olmasına rağmen yararlı bir eser de O. HILTBRUNNER'in *Kleines Lexicon der Antike, umfassend die griechisch-römische Welt von ihren Anfängen bis zum Beginn des Mittelalters*, Bern 1950'dir.

En iyi uzmanlarca yazılmış, değişik konuların işlenmesinde çok kapsamlı, açıklamada eleştirel yöntemin izlediği bir eser, kavramlarındaki genişliği ve uygulamadaki sistemli çalışma bakımından Alman bilimine onur veren "Realencyclopädie der classische Altertumswissenschaft"tır. Stuttgart'ta 1939 yılında A. PAULY tarafından kurulan, ilk baskısında sadece altı cilt olarak 1852'de W. S.

Teuffel tarafından tamamlanan ansiklopedi, 1894'ten başlayarak, G. WISSOWA, W. KROLL, K. MITTELHAUS, K. ZIEGLER ve W. JOHN'un hazırlamasıyla yeni, bütün, çok geniş, bazen de çok iyi oranlarda olmayan bir düzenlemeyle, kırk cilde yakın hacimde ve artık tamamına yakın boyutlarda yeniden yayımlandı. Eserin başlığı, sunduğu niteliklerin değişikliği ve çokluğu içinde eski dünyanın bütün halinde yorumu yöntemine mutlak bir bağlılık yansıtmıyor, çünkü, "res" yani eski dünyanın nesneleri üzerinde israr ediyor; ancak bu da onun düşünce ve edebiyat etkinlikleri, yani eski dünyanın "söz"ü için duyulması gereken ilgiyi dışlamıyor. Bu yüzden eser, filolojinin eksiksiz olma isteğini -ki övgüye değer bir istektir-, en küçük boyutta da olsa her bir bölüm ve dalına aynı ağırlığı veren eski dünyanın tarihsel bütünlüğünü yansıtır. Eser, genel olarak en azından her biri iki bölümden oluşan ciltler halinde ("Halbband") basılmaktadır ve bunların birinci dizisi (A'dan Q'ya), cilt I, 1 1894'ten cilt XXIII, 2 1959'a, *Pyramiden* maddesine kadar ulaşmaktadır; ikinci dizi (R'den Z'ye) ise, zaman kazanmak için birinci dizinin üçte biri hâlâ basılmaktayken başlatılmıştır, son iki harfi eksiktir: cilt I 1914 - cilt IX A, I 1961, *Vulca* maddesine kadar. Eserin bir bölümü sekiz ek ciltle yenilenmiştir. Bunların ikinci cildi sadece iki madde içerir, ikinci madde Herodotos hakkında çok geniş kapsamlı gerçek bir monografi sayılabilir.

Buna karşılık, daha çok eski eserlerle ilgili olan CH. DAREMBERG - EDM. SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, in folio* 5 cilt, Paris 1877-1919, maddeleri arasında edebiyatın bulunmayışı; edebiyatın sadece edebi türleri ya da kurumsal biçimlemelerine bağlı olarak işlenmiş olmasının da gösterdiği gibi artık eskimiştir.

F. Dergiler

Almanya'da 1800'lü yıllarda, eski dünyanın daha çok taraf tutucu yorumu üzerine kurulu olan klasikçiliğe karşı yeni humanist hareketin filoloji çalışmalarına getirdiği itici güç; eski dünyanın daha tarihsel ve organik olan ve eski yaşamı kapsayacak bir bütünselliğe yönelik yeni isteklerin geçerli olacağı yetkin kürsüler kurmak gereği; halklar arasında iletişim ve ilişkilerin gelişmesi, süreli yayınların doğmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Anı, makale, not, kaynakça bilgileri ve raporları biçimleri altında, eski dünyanın

araştırılmasına getirilen yeni katkılar, polemikler ve tartışmalar, genel ve özel yorumlar içeren bu süreli yayınlar genelde "dergi" olarak yerlerini aldılar. O zamandan beri filoloji üretiminin büyük bir bölümü, klasik çağ alanında da insan çalışmalarının önemli bir ileticisi ve değişim aracı haline gelen bu tür yayına tevdi edilmiştir. Bu dergilerden, coğrafi ölçütü göz önüne alarak ve tarihsel sıralamasına dikkat etmeye çalışarak, sadece ve sadece filoloji çalışmaları alanına ait olanların adlarını vereceğiz.

Başlangıç bölümünde belirttiklerimiz, söze Almanya'dan, daha doğrusu J. C. MASSE, A. BOECKH, B. G. NIEBUHR ve C. A. BRANDIS tarafından değişik tinsel bilimler (hukuk, tarih vb.) alanında çalışma yapan bilim adamlarının işbirliğine dayalı bir okul eğilimine uygun olarak 1827'de kurulan ve en eski filoloji dergisi olan "Rheinisch Museum für philologie" (bugün Frankfurt'ta basılmaktadır)'den başlamayı gerektirir. Derginin başlangıç günleri, bütünsel filoloji lehine beliren yeni gereklerin en büyük temsilcisi olan August Boeckh (1785-1867) ile, dilin gramer ve üslup yapılarının bilinmesi ve metinlerin biçimsel eleştirisi üzerine kurulu bir eskiçağ bütünlüğüne herkesten daha çok meyilli olan Gottfried Hermann (1772-1842) arasındaki karşıtlığa bağlıdır. Nitekim dergi, birinci yılında, Hermann'ın *Corpus inscriptionum graecarum*'u yayımlaması üzerine yaptığı eleştirilere karşı Boeckh'in verdiği cevabı içerir. Ama, ilke ve yöntemlerin temeldeki geçerliliği söz konusu olduğundan, iki eğilim arasındaki karşıtlık, bu ikisinin birbirini karşılıklı olarak tamamladıkları eksiklikleri içinde nasıl yumuşamış, her biri kişisel yeteneklerine göre ve sonraki araştırmacılara bağlı olarak nasıl davranış farklılığına dönüşmüşse; ayrıca, kısa zamanda her bir eğilimin izleyicileri diğerinin destekleyicisi olma yolunda bir sakınca görmemişlerse, aynı şekilde, derginin 1842 yılında başlatılan yeni dizisi eskiçağ çevresindeki ilgi alanını daha kesin sınırlarla belirtmiştir. Kuruluşu 1846 yılına ait olan "Philologus, Zeitschrift für das Klassische Altertum" (Berlin) da oldukça eski bir geçmişe sahiptir. Kurucusu von LEUTSH önce dergide monografiler, sonra da tek tek fasiküllere eklenmiş olarak ("Philologischer Anzeiger", 1869'dan 1887'ye kadar) klasik dallardaki gelişmeler üzerine raporlar yayımlamıştır. Bugün ise monografi çalışmaları ve sorunların dil ve edebiyat açısından özellikle vurgulandığı klasik filoloji hakkında çeşitli notlar yayımlanmaktadır, Berlin Bilimler Akademisinin "Griechisch-römische Altertums-

kunde" Enstitüsü yayın organıdır. M. HAUPT da 1866'da "Hermes, Zeitschrift für Klassische Philologie" (Wiesbaden) dergisini yayımlamaya başlamıştır. Dergiye ilk evresinde Yunan kültürü uzmanı A. Kirchhoff ile Roma kültürü uzmanı Th. Mommsen, sonra da V. von Wilamowitz katkıda bulunurlar. Derginin, klasik filolojiyi, varlığını sadece filoloji ile tarihin, arkeolojinin ve dilbiliminin birlikte sürdürdükleri çabalar oranında göstereceği ortak bir Yunan-Roma eskiçağ bilimi olarak gören Boeckh'e özgü bağlamdaki geniş kapsamlı programına bugün de bağlı kalınmıştır. Ayrı fasiküller halinde 1936'dan başlayarak derginin özel monografileri, "Einzelschriften" yayımlanmaktadır. Aşağıdaki dergiler ise, klasik okulu teşvik ve savunma, pedagoji deneyimi oluşturma amaçlarına yöneliktir: "Das humanistische Gymnasium" adıyla 1890'da başlatılan "Gymnasium, Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung" (Heidelberg) ve H. CHR. JAHN (1831) tarafından başlatılan ve birçokları yanında A. FLECKEISEN tarafından devam ettirilen (bu adla da anılır) "Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik"in ilk yayınlarını oluşturduğu "Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung" yeni başlığıyla basımı son Dünya Savaşına kadar sürdürülen "Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum, Geschichte und Deutsche Literatur und für Pädagogik (Lipsia 1898-1927). Berlin, Göttingen, Heidelberg, Lipsia, Münih ve Viyana olarak altı Alman Akademisi tarafından 1888'den beri Berlin'de yayımlanan "Deutsche Literaturzeittung für Kritik der internationalen Wissenschaft" ve "Wochenschrift für Klassische Philologie"den sonra "Berliner Phil. Wochenschrift"in devamı olarak 1921'de başlatılan ve artık yayımlanmayan "Philologische Wochenschrift" (Berlin) kaynakça notlarını kitap tanıtma ve makaleler yoluyla sunan dergilerdendirler. Göttingen'de P. KRETSCHMER tarafından 1909'da başlatılan ve eskiçağ bilimleri ile dilbilimi arasında bir köprü olarak beliren "Glotta, Zeitschrift für griechische und lateinisch Sprache" dergisi özellikle klasik dilleri konu alır. Başlığına uygun olarak, bugün içeriğinin neredeyse esas hacmini oluşturan geniş kapsamlı ve titiz kaynakça bilgisiyle çok iyi tanınmış bir dergi, "Gnomon, Zeitschrift für die gesamte klassiche Altertumswissenschaft", 1925'ten beri Münih'te yayımlanmaktadır. Bu derginin yayınına ara vermekle kalmayıp bütünüyle de durduran son Dünya Savaşından sonra (eskiçağ tarihi üzerine olan incelemelere ağırlık vermekle birlikte "Beihefte" seri-

sinde Yunan-Roma tarih yazarlığı üzerine değerli monografiler sunan "Klio, Beiträge zur alten Geschichte", Lipsia 1901'den beri, için de böyle olmuştur) girişimlerde yeniden canlanma görülür. Bu alanda, Stuttgart'ta 1931'den beri yayımlanmaktayken yayınını durduran "Würzburger Studien zur Altertumswiss."ın devamı olarak J. MARTIN ve F. PFISTER tarafından hazırlanan "Würzburger Jahrbücher für die Altertumswiss." (Würzburg) dergisi bulunur. Sadece 1946-1950 yılları arasında yayımlanan dergi, bu alanda bütün yayınların durdurulduğu zor yıllarda, değerli içeriği ve özenli baskısıyla eski eserlerin bütün dallarını konu alan yazılar sunmuş, bu şekilde beşeri bilimler geleneğini canlı tutmayı bilmiştir. H. BENGTSON, K. STROHECKER, G. WALZER tarafından hazırlanan "Historia, Zeitschrift für alte Geschichte" dergisi de yeni girişim sonucu yayımlanmaya başlanır (1950'den başlayarak Weisbaden'de). Eskiçağ tarih araştırmalarına yönelik olan ve kendi "Einzelschriften"i bulunan dergi, halklar arasında kültür alışverişini de geliştirmek amacıyla Almanca, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca monografi ve makale kabul etmektedir. Nihayet, Alman dergileri arasında en yeni olan ve J. IRMSCHER tarafından hazırlanıp Berlin Bilimler Akademisi'nin Klasik Çağ Bölümünce 1955 yılında yayına sunulan "Das Altertum" dergisi vardır ve eski yakın doğu tarihi de dahil olmak üzere en geniş kapsamlı bir alanı içerir. Dergide yayımlanan makale, monografi ve raporlar daha çok Doğu Almanya kökenlidir; Sovyet kültürünün egemen olduğu diğer ülkelerde yapılan inceleme ve araştırmalar hakkında da bilgi verirler.

Alman dilinin konuşulduğu diğer ülkeler arasında Avusturya'da, 1879 yılında Viyana'da yayına başlayan ve Avusturyalı bilginlerin yazılarının yayımlandığı "Wiener Studien, Zeitschrift für Klassische Philologie" dergisi ile, daha yeni bir tarihte (1948, Insburck) Avusturya Humanist Derneği tarafından yayımlanan "Anzeiger für die Altertumswissenschaft" bulunur. Bu ikinci dergi, o zamanlar henüz yeniden yayımlanmaya başlanmayan "Gnomon"un yerini almayı amaçlıyordu ve başlığının da belirttiği gibi, aralarında bağlantılı çalışmaların birbirleriyle karşılaştırılarak sunulduğu kaynakça bölümleri içerir. İsviçre'ye gelince bu ülke bu alandaki çalışmaları yeni başlatmıştır ancak, O. GIGON ve FR. WEHRLI'nin yönetiminde Basel'de 1944 yılında yayına başlayan "Museum Helveticum, Schweizerische Zeitschrift für Klassische

Philologie" gibi seviyeli bir dergiye sahiptir. Yayının işlevi ülkede savaş sonrası hissedilen yabancı dergi ihtiyacını karşılamaktır ve ilkçağ biliminin değişik dallarına getirdiği katkılarla kendini kabul ettirir. İskandinav ülkeleri arasında İsveç'te bu ülkenin kendi seçkin gramer ve üslup geleneğinden esinlenerek 1896 yılından beri Upsala'da "Eranos, Acta philologica Suecana" dergisi yayımlanmaktadır. Norveç'te ise 1922'den bu yana Oslo'daki klasik kültür yaderneği "Symbolae Osloenses"i çıkarmaktadır; Danimarka'da yayımlanan "Classica et Mediaevalia" (yayınına Kopenhag'da 1939 yılında başlamıştır) dergisi ile paylaştığı ortak nokta, her ikisinin de biçimsel filoloji çalışmalarına karşı, diğer yayınlara oranla, daha az yönelmiş olmalarıdır. Doğu bölgelerinden de yetkin bir ses yükselir: 1894 yılından bu yana Lwów'da yayın hayatına başlayan "Eos, Commentarii Societat philologicae Polonorum", 1924 yılından sonra da yeni bir seri halinde Wrocław'da yayımlanmaktadır ve ardında bu ulusun canlı humanist geleneğini bulundurur. Bu derginin, dili sebebiyle herkesçe okunamayan makaleleri için çoğu zaman Latince ya da Fransızca özet verilir.

Batıda XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yeşeren ve XIX. yüzyılda özellikle C. G. Cobet'in (1813-1889) çalışmalarıyla yeniden canlanan büyük bir filoloji okulunun vatanı olarak Hollanda ilk akla gelen ülkeler arasındadır. Adı geçen okulun çalışmaları birçok bakımdan "Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava" (1852'den beri Leiden'de, 1872'den beri yeni bir dizi halinde yayımlanmaktadır) adlı dergiye bağlıdır ve filolojinin araştırma kurallarına yakından uyan incelemeler içermektedir. Belçika'da ise "Revue Belge de Philologie et d'histoire" (1922'den başlayarak Bruxelles'de), "L'antiquité classique" (1932'den beri Bruxelles'te), "Les études classiques" (1932'den beri Namur'da) ve Belçikalı humanist B. Maçon tarafından Latinceleştirilmiş adıyla "Latomus, Revue des études latines" (1937'den beri Bruxelles'de) dergileri, biçimsel sorunlardan çok arkeoloji ve eski eserler alanlarına yönelik daha değişik ve çeşitli bir içerik arz ederler. Filolojiyle tanışıklığı XVI. yüzyıla, geç humanist döneme kadar uzanan Fransa'da, bu alandaki çalışmaların Estienne ailesi, A. Turnèbe, Lambino ve Mureto aracılığıyla yeniden yaygınlaşması, yardımcı bilim dalları olarak arkeoloji ve epigrafiden, özellikle de Yunan epigrafisinden kaynaklanır. Bu alanların sözcülüğünü ise "Bulletin de correspondance héllenique" (1877'den bu yana Paris'te yayımlanır), aynı döneme ait ve başlığı-

nın belirttiği gibi çeşitli ilgi alanlarına yönelik olan "Revue de Philologie, de littérature et d'histoire anciennes" (Paris) ve daha çok tarih ve edebiyat ağırlıklı "Revue des études anciennes" (1899'dan bu yana Bordeaux'da yayımlanır) dergileridir. P. CHANTRAINE ve A. ERNOUT gibi büyük üstatlar tarafından çıkarılmaya başlanan ve yine onlar tarafından yönetilmekte olan iki dergi, geniş dilbilimi alanına hitap eden daha teknik özellikler arz eder. Dergilerden biri bol epigrafi bilgileri de içeren "Revue des études grecques" (1888'den beri Paris'te yayımlanır), diğeri "Revue des études latines" (1923'ten beri Paris'te)'dir. Sırasıyla Yunan ve Latin incelemelerini teşvik için kurulmuş derneğin organı olan her iki dergi de bol kaynakça notları içerir. İngiltere'de, XVIII. yüzyılda Bentley'i ve Porson'ı ile büyük filolojik saygınlık kazanmış, XIX. yüzyılda Gaisford, Monro, Jebb, Munro ve Murray gibi büyük bilginlerle yeniden ünlenmiş, ilkçağa olan ilginin artmasıyla Yunanistan'da ve doğuda yoğun arkeoloji çalışmaları sürdürmüştür. Yunan İncelemelerini Geliştirme Derneğinin kuruluşunu, bir yıl sonra (1880) Londra'da "The Journal of Hellenic Studies" dergisinin yayını; onu da, değişik konulardaki not ve makaleleriyle 1911'den başlayarak "The Journal of Roman Studies" izler. Oxford'da 1907'den beri yayımlanmakta olan "Classical Quarterly" filolojinin koyduğu sınırlara daha sıkıca bağlılık gösterir. Amerika Birleşik Devletlerinde en eski klasik çağ incelemeleri merkezi, aynı zamanda bu merkezin ilk klasik filoloğu olan F. D. Allen'ın çabasıyla 1636'da Harvard College'da kuruldu. Allen aynı zamanda "Harvard Studies in Classical Philology" (1890'dan beri Cambridge Mass.'te yayımlanmaktadır) dergisini de yayına sokmuştur. Ama en eski dergi 1868'de New York'ta kurulan "American Philological Association"ın faaliyetine bağlı olarak ertesi yıl yayımlanan "Proceedings" ve "Transactions"lardır. "The American Journal of Philology" 1880'de B. GILDERSLEEVE tarafından Baltimore'da başlatıldı. Chicago'da da "The Classical Journal" ile "Classical Philology" 1906'da aynı zamanda yayına başladılar. Bu dergilerde daha çok, neredeyse istatistik özenle hazırlanmış ama bazen sadece tasviri olan ve eleştiri öğesini ihmal eden gramer ve dilbilimi araştırmalarına yer verilir. Iberia yarımadasında klasik çalışmalara oldukça yeni bir tarihte başlanmıştır ve bu çalışmalar, son otuz yılı aşmayan dönem içinde çıkarılan süreli yayınlarla kendini gösterirler. Madrid'de 1933'den beri yayımlanan "Emerita, Boletin de Linguis-

tica y Filologia Clasica" ile 1947'den bu yana Coimbra'da yayımlanan "Humanitas" bu yayınlar arasındadır. Yunan-Latin çağına gösterilen ilgi buradan Güney Amerika ülkelerini de etkilemiş, henüz bilimsel düzeye ulaşmamakla birlikte benzer girişimlerin doğmasını sağlamıştır.

İtalya'ya gelince, bu ülkede klasik çalışmalar humanizm çağında tartışılmaz bir üstünlük kazandıktan sonra hiç kesintiye uğramadı ancak, yaygınlaştıkça derinliğini ve eleştirel ruhunu yitiren, özellikle Latinceye ve boş hitabete yönelik parça halinde eski eser araştırmaları düzeyine indi. Ama ulusal birliğin sağlanmasıyla ve Alpler ötesi ülkelerinden gelen yeni bir soluğun etkisiyle İtal-ya kültür yönelimlerini ve araştırma yöntemlerini yenileyip kendi felsefe kuramlarından da destek alarak yetkin ve saygın bir konuma yeniden ulaşmıştır. Bu dönüşümün belirtisi 1873'te çıkarılan "Rivista di filologia e d'istruzione classica"dır. Derginin, yüzyıllık siyasi bağımsızlık ve düşünce özgürlüğü geleneği olan tek italyan devletinin eski başkenti Torino'da yayına başlaması sebepsiz değildir. Bu yayının yönetimine tarihçi G. DE SANCTIS ile eleştirici A. ROSTAGNI (1922) geldiklerinde dergi etrafında, Almanya'da Niebuhr-Boeckh ikilisinin "Rheinisches Museum" ya da Kirchhoff-Mommsen'in "Hermes" çevresinde oluşturdukları aynı durumu, daha sınırlı boyutlarda ve farklı amaçlarla oluşturan bir tür okul doğdu. Nitekim Almanya'da bu durum,, o zamana kadar etken olan klasikçiliğe karşı romantizmin bir ürünüydü. İtalya'da ise, yöntemlerin iyi yönde yenilenmesi doğrultusunda yararlı olmakla birlikte, en ince ayrıntıları da göz önüne alarak yapılan araştırmalara, metin yorumlamasına ve metinlerin eleştirisine değer vermeyen bir tavrın gelişmesini sağlayan Croce idealizmi estetik ölçülerinin klasik çalışmalara uygulanmasının sonucudur. Buna karşılık Floransa okulu, Croce idealizminin göz ardı ettiği ama her sağlıklı filoloji için temel ve vazgeçilmez bir gözetim olan bu araştırma türüne sadık kalmıştır. Okul, başka alanlarda da değişik çalışmaları olan D. Comparetti tarafından kurulmuştur ve belli başlı temsilcileri arasında, ünlü Yunan çalışmaları ve papyrus bilimi uzmanı, aynı zamanda, teknik niteliği sebebiyle başka dergilerde yer bulamayan yazıların da yayımlandığı "Studi Italiani dı Filologia Classica"yı 1893'te başlatan G. VITELLI ile, Vitelli'nin ölümü üzerine kürsüde ve derginin yönetiminde (1920'den sonra yeni bir dizi halinde yayımlanmıştır) onun yerini alan G. PASQUALI bulunur.

Pasquali metin çalışmalarını ilerletmiş, eskiçağın boş estetikçilerinden uzak bir kavrayışıyla canlı dil ilgi alanları kattığı bir tür "summa" kaleme almıştır. Bu durumda da, iki üstat arasındaki uzaklık, bazı öğrencilerin tutumlarıyla kısalmış, bunlar, daha iyiye ulaşmak amacıyla değişik okul deneyimlerinden geçmişlerdir. Böylece Torino'daki derginin yeni yöneticisi ve Rostagni'nin öğrencisi C. GALLAVOTTI, Pasquali yanında biçimlenmiş, edebiyat tarihi alanında olduğu kadar metin eleştirisi, gramer ve son olarak Girit ve Pylos levhalarının metin yorum çalışmalarında başarılı olmuştur. Buna karşılık, "Studi" dergisinin yöneticilerinden biri olan (diğeri Vitelli'nin öğrencisi L. CASTIGLIONI'dir) A. RONCONI, Pasquali'nin filoloji alanlarıyla G. Devoto'nun dilbilim deneyimlerini mutlu bir şekilde birleştirmiş, sadece biçimsel olmayan bir filoloji tipi yaratarak, hiçbir zaman kendi başına düşünülmemiş olan gramer olgularının araştırması başlangıcından, yazarların bireysel anlatımlarının saptanmasına ve tarihsel açıdan arınmış metinlerin yorumu sonucuna ulaşmıştır. Geçen yüzyılın sonunda, kaynakça bilgisi verme işleviyle "Bullettino di Filologia Classica" (Torino'da 1894 yılında yayına başlamıştır, şimdi yayını durmuştur) ile İtalya Klasik Çalışmaları Yaygınlaştırma ve Teşvik Derneği organı olan "Atene e Roma" (Floransa'da 1898'de yayına başlamıştır) yayınlarına başladılar. "Atene e Roma", İkinci Dünya Savaşı başında yayınını durdurdu ama önce 1951'de Napoli'de, sonra da Floransa'da 1956'da A. MAIURI'nin sorumlu müdürlüğü, G. Devoto, M. A. Levi, E. Paratore ve A. Ronconi'nin yönetimlerinde yeniden yayımlandı. C. PASCAL'ın girişimiyle Pavia'da 1913'te başlatılan "Athenaeum Studi periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità" dergisinin başlangıçta, "Corpus Paravianum" dizisinin yayımlamakta olduğu metinler için hazırlık çalışmalarını kapsamına almak gibi bir görevi vardı ama Pascal'ın yerini alan tarihçi P. FRACCARO'nun atılımıyla eskiçağ tarihi araştırmalarına açıldı. Dergi günümüzde E. MALCOVATI tarafından yönetilmektedir. Milano Katolik Üniversitesi'nce yayımlanan "Aevum, Rassegna di Scienze filologiche, linguistiche e storiche" dergisi de 1926 yılında yayına başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşında girişimlerin çoğaldığı görülmektedir. Napoli'de 1946'dan beri "La parola del passato, Rivista di studi antichi" yayımlanmaktadır. Dergi, sadece klasik çalışmalar değil, başka birçok dallarda da ünlü uzmanlardan oluşan yazı kuruluna rağmen ilgi alanını gittikçe tarihöncesine ve eski Doğu ve Akdeniz

uygarlıkları tarihine yöneltmektedir. Hemen aynı döneme ait olan "Doxa" klasik çalışmalar eleştiri dergisi olarak Roma'da 1948 yılında (şimdi yayımlanmıyor); klasik edebiyatlar dergisi olarak "Maia" yayına sunulmuşlardır. Başlangıçta G. PERROTTA ve G. FUNAIOLI tarafından yönetilen "Maia" (ikincisinin ölümü üzerine şimdi sadece Perrotta tarafından çıkarılmaktadır), Pasquali'nin öğrencisi ve filoloji deneyimini olağanüstü etkileyici bir edebiyat eleştiri faaliyetiyle aşan Perrotta'nın taşkın kişiliğinin gereklerine uygun olarak pozitivist filolojinin bütünüyle özgür ölçütlerinden esinlenmiştir. Aynı döneme ait başka bir dergi de E. V. MARMORALE tarafından yönetilen ve Croce'nin etkisini daha belirgin bir şekilde taşıyan polemik yüklü "Giornale Italiano di Filologia"dır. Pisa'da 1951'de Üniversitenin Arkeoloji, Klasik Filoloji ve Eskiçağ Tarihi bölümlerince "Studi Classici e Orientali" yayına başladı. Yine Roma'da 1952'den beri bütünüyle teknik nitelikte yazılar içeren "Bollettino del Comitato per la preparazione della edizione nazionale dei classici greci e latini" ve 1959'dan beri de E. PARATORE'nin yönetimi altında canlı tarih ve kültür ilgi alanlarına yönelmiş en genç dergi olan "Rivista di cultura classica e medievale" yayımlanmaktadır.

Kısaca gözden geçirdiğimiz yayınların seçiminde birinci derecede yararlılık ölçütüne bağlı kaldık. Ama belki de birçok yayın gözümüzden kaçtı, akademilerin, bilimsel kuruluşların, kongrelerin yayınları, kutlama vesileleriyle yapılmış yayınlar gibi. Çalışmamız, temel bilgiler veren ölçülü bir rehber olma amacını taşımaktadır. Eksik alanları herkes kendi ihtiyacına göre doğrudan edindiği deneyimlerle tamamlayacaktır.

KAYNAKÇA

Bu küçük kitabın hazırlanmasında aşağıdaki e - serler dikkate alınmıştır:

Birinci Bölüm, I:

TH.BIRT, Das antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur, Berlin, 1882 ve aynı yazar, Kritik und Hermeneutik, München, 1913, özellikle II. bölüm: Abrissdes antiken Buchwesens. Ayrıca: R. HELBING, Auswahl aus griechischen Papyri, Berlin, 1912; W.SCHUBART, Papyruskunde, Leipzig, 1927 (II. baskı), "Einleitung in die Altertumswissenschaft", I,9; M.NORSA, Papirologia, "Enc. Ital.", vol.XX, 1935; A.CALDERINI, Manuale di papirologia, Milano, 1938; E.M.THOMPSON, Paleografia greca e latina, ital.çev. G.C.Bascapé, Milano, 1940; G.CENCETTI, Lineamenti di storia della scrittura latina, Bologna, 1954 ; U.E.PAOLI, Vita Romana, Firenze, 1955 (II. baskı). Papyrus kâğıdın yapımı üzerine en zengin kaynak, çok iyi anlaşılmamakla birlikte, Plinius, Nat.hist. XIII,11-13'tur. Eskiçağda ve özellikle Roma'da basımcılık üzerine, ISIDORUS, Etymol. VI,5-14.

Birinci Bölüm, II:

G.PASQUALI, Storia della tradizione e critica del testo, Firenze, 1952 (II. baskı); P. MAAS, Textkritik, Leipzig, 1927, "Einl. in die Altert.", I,2, ayrı bir fasikül olarak 1950'de yayımlanan ikinci baskısı N.Martinelli tarafından İtalyancaya çevrilmiştir (Firenze, 1952); TH. BIRT, Kritik und Hermeneutik (yukarıda verildi), özellikle I. bölüm; A.

DAIN, Les manuscrits, Paris, 1949; S. TIMPANARO jun., La genesi del metodo del Lachmann,"St.It.Fil. Class.", XXXI,2 ve XXXII,1,1959-60.Aynı sorunlar hk. krş."Geschichte der Textüberlieferung"I,Zürich 1961 (yakında yayımlanacak olan II. cilt, ortaçağ edebiyatları traditio tarihiyle ilgilidir). Eser, kapsamlı bir Eski ve Yeni Antlaşma traditio tarihi de içerir ve eski yazarların tek tek traditio'suna ilişkin çeşitli sorunlar üzerine sunduğu başlangıç bilgileri bakımından yararlı bir başvuru aracıdır. Son olarak: O.STAEHLINEditionstechnik,Leipzig 1914.

İkinci Bölüm, I:

E.BETHE,Quellen und Materialien zur Erforsch - ung der griechischen Literatur. Eser, P.WENDLAND-M. POHLENZ tarafından "Einl. in die Altert."I,3'de yeniden düzenlenmiştir (Leipzig,1927); H.I. MARROU , Histoire de l'éducation dans l'antiquité, Paris, 1947 (özellikle II. bölüm).

İkinci Bölüm, II:

W.SCHMID-O.STAEHLIN, Geschichte der griechischen Literatur, I, 1, München,1929 (özellikle giriş bölümü); U.v. WILAMOWITZ-MOELLENDORF,Geschichteder Philologie, Leipzig,1927,"Einl. in die Altert.",I, 1 (1959'da ayrı fasikül olarak yayımlandı);A. MANCINI, "Italia e Grecia", Firenze, 1939,s.412 vd.; G.PASQUALI,Medioevo Bizantino, "Civiltà Moderna" , 1941, yeni basımı "Stravaganze quarte e supreme" , Venezia,1950; G.FUNAIOLI, Lineamenti di una storia

della filologia attraverso i secoli, "Studi di Letteratura antica", I. cilt, Bologna, 1946 (özellikle "Dall'antichità all'umanesimo" bölümü); F. DELLA CORTE, Avviamento allo studio delle lettere greche , Torino, 1952.

Üçüncü Bölüm, I:

E.NORDEN, Erhaltung und Ueberlieferung der römischen Literatur ve Die lateinische Literatur im Uebergang von Altertum zum Mittelalter. Eser, başlangıçta "Die Kultur der Gegenwart", I, 1, 8, Berlin, 1924 (2. baskı) bölümleri olarak yayımlanmış, sonra da "Einl. in die Altert.", I, 4 (İtal. çev. F. Codino, Bari, 1958) için düşünülüp yazılarak Die römische Literatur, Leipzig, 1954 (2. baskı)'a eklenmiştir. E. R. CURTIUS, La Littérature européenne et le Moyen âge latin, Fr. baskı, Paris, 1956 (özellikle "Littérature et culture" başlıklı III. bölüm); U. v. WILAMOWITZ-MOELLENDORF, op. cit.; G. FUNAIOLI, op. cit. (özellikle "Umanesimo e filologia italiana" ve "Filologia umanistica itiliana" bölümleri); R. SABBADINI, Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV, Firenze, I. cilt, 1905, II. cilt 1914. Ortaçağ kitaplıkları üzerine : Catalogi bibliothecarum antiqui, bas. G. BECKER, Bonn, 1855; ayrıca, Alman ve İsviçre kataloglarının Bayerische Akademie tarafından 1918'de, Avusturya kataloglarının Oesterreichische Akademie tarafından 1915'te yapılan baskıları.

Üçüncü Bölüm, II

E.NORDEN,Die Antiken Quellen und Materialien, yukarıda adı verilen cilt kapsamındadır;G. MISCH, Geschichte der Autobiographie, Leipzig,1907, yeni basım, Bern,1950,İng. çev. Cambridge Mass.1951; F. LEO,Plautinische Forschungen,Berlin,1912 (II.baskı, özellikle II. bölüm).

Dördüncü Bölüm

U.v.Wilamowitz,G.Funaioli,F. Della Corte' nin yukarıda adları verilen eserlerinden başka,J.E.SANDYS, A history of classical Scholarship,I-II-III, özellikle II. ve III. cilt yararlıdır, Cambridge, 1906-08 (yeni basım New York,1958); C.BIONE,Prodromos, Palermo,1946 (ikinci baskı); R.CHEVALIER, Les études supérieurs de latin, Paris,1960; C. DEL GRANDE, La metrica greca, "Enc.Class.",Torino,1961; G.LACHMANN, Der Thesaurus linguae latinae,ein Werk übernationaler Zusammenarbeit,"Mitteilungsblattder Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Wesfalen", Heft 3,Düsseldorf, 1955;R,SCHROETER, Le riviste tedesche di filologia classica,"Atene e Roma",1959,fasikül 3.

ADLAR DİZİNİ

G E N E L   D İ Z İ N